পঞ্চম অধ্যায়

সমাজতত্ত্ব ঃ গৱেষণা পদ্ধতি
(Doing Sociology : Research Methods)

পৰিচয় (Introduction) ঃ

তোমালোকে কেতিয়াবা ভাবিছানে, সমাজতত্ত্ব বিষয়টিক কিয় সমাজবিজ্ঞান বুলি কোৱা হয়? অন্য কিছুমান বিষয়ৰ নিচিনাকৈ সমাজতত্ত্বই এই সৰ্বসাধাৰণ লোকসকলৰ সদা পৰিচিত দিশসমূহকেই অধ্যয়ন কৰে। অৰ্থাৎ সমাজতত্ত্বই অধ্যয়ন কৰা বিষয়বস্তুবোৰ যেনে— সামাজিক সমূহ বা গোট (Social Group or Unit), সংস্থা (Institution), প্ৰতিমান (Norms), সামাজিক সম্বন্ধ (Social Relationship) আদি। সমাজৰ সকলো লোকেই কম-বেছি পৰিমাণে এই দিশসমূহ জানে, কাৰণ মানুহে সমাজত দৈনন্দিন জীৱন যাত্ৰাত এই দিশসমূহৰ সৈতে অভিজ্ঞতাপুষ্ট হৈ পৰিছে। প্ৰশ্ন হয়, সমাজতত্ত্ববিদ সকলক সমাজৰ আন ব্যক্তি বা সদস্যসকলৰ পৰা কিহে পৃথক কৰে? কিয় তেওঁলোকক 'সমাজ বিজ্ঞানী' (Social Scientists) বুলি কোৱা হয়?

বিজ্ঞানৰ আন আন শাখাৰ নিচিনাকৈ এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখনীয় দিশটো হৈছে অধ্যয়নৰ প্ৰণালী আৰু পদ্ধতি, যি প্ৰণালী বা পদ্ধতিৰ সহায়ত সমাজৰ বিষয়ে জ্ঞান আহৰণ কৰিব পাৰে। সেয়েহে সমাজতত্ত্ববিদ সকলক বা সমাজ বিজ্ঞানীসকলক সমাজৰ সৰ্বসাধাৰণ লোকৰ পৰা কিছু পৃথক হিচাপে বিবেচনা কৰা হয়। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল, এজন সমাজতত্ত্ববিদে কিমান জানে বা কি জানে সেইটো আচল কথা নহয়, কিন্তু তেওঁলোকে অধ্যয়নৰ বাবে কোনবোৰ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰি সমাজ সম্পৰ্কত জ্ঞান আহৰণ কৰে, সেইটোহে গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। অৰ্থাৎ সমাজতত্ত্ব বিষয়টো প্ৰতিষ্ঠা কৰোঁতে পদ্ধতিভিত্তিক অধ্যয়নৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিয়েই স্বতন্ত্ৰ বিজ্ঞান হিচাপে প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল।

আগৰ অধ্যায়কেইটাত তোমালোকে দেখিলা যে সমাজতত্ত্বই মানুহৰ জীৱন্ত অভিজ্ঞতাবোৰ অধ্যয়ন কৰাত গুৰুত্ব দিয়ে। এজন সমাজতত্ত্ববিদে বহুতো সামাজিক পৰিঘটনা (Social phenomena) অধ্যয়ন কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে— বন্ধুত্ব অথবা ধৰ্ম অথবা বজাৰত কৰা দৰদাম বা চুক্তি আদি। এজন সমাজতত্ত্ববিদে সমাজৰ ঘটনাবোৰ কেৱল এজন সাধাৰণ দৰ্শক ৰূপেই অধ্যয়ন নকৰে, বৰঞ্চ ঘটনাবোৰৰ লগত জড়িত ব্যক্তিৰ ভাৱ, মতাদৰ্শ আৰু অনুভূতিবোৰকো অধ্যয়নৰ ভিতৰুৱা কৰি লয়। সমাজতত্ত্ববিদসকলে যিবোৰ ব্যক্তিক অধ্যয়ন

কৰে, তেওঁলোকৰ মনোভাৱক প্ৰাধান্য দিবলৈ যত্ন কৰে সেইসকলৰ দৃষ্টিভংগীৰেই বহল পৃথিৱীখন চাবলৈ প্ৰয়াস কৰে। সংস্কৃতিভেদে মানুহে বন্ধুত্বক কিদৰে লয়? এজন ধাৰ্মিক মানুহে পূজা-পাতল সমাপন কৰোঁতে কি ভাবে? কোনো এটা বস্তুৰ দৰ-দাম কৰোঁতে এজন বিক্ৰেতা আৰু এজন গ্ৰাহকে ইজনে সিজনৰ প্ৰতি কেনেকুৱা ভাব-ভংগী প্ৰকাশ কৰে? দৰাচলতে এই প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰেই হৈছে একো একোজন ব্যক্তিৰ জীৱন্ত প্ৰকাশ মাত্ৰ আৰু সমাজতত্ত্বই এইবোৰক বিশেষ মনোযোগেৰে লয়। এইখিনিতে দুজন ব্যক্তিৰ দুটা বেলেগ বেলেগ দৃষ্টিভংগীৰ কথা আহি পৰে। ঘটনাৰ লগত প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত ব্যক্তিজন হৈছে ঘটনাৰ ভিতৰুৱা ব্যক্তি (Insider) আৰু ঘটনাক প্ৰত্যক্ষ কৰা আন এজন ব্যক্তি যাক বাহিৰৰ ব্যক্তি (Outsider) বুলি ধৰা হৈছে। দুয়োজন ব্যক্তিৰ দৃষ্টিভংগী অধ্যয়ন কৰিবলৈ সমাজতত্ত্বই বিশেষ কিছুমান পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰে। সেইবাবে সমাজতত্ত্ব অধ্যয়নত পদ্ধতি প্ৰয়োগৰ বিশেষ গুৰুত্ব আছে।

পদ্ধতি সম্পৰ্কীয় কেইটিমান আলোচিত বিষয় (Some Methodological Issues) ঃ

ইংৰাজী মেথড (Method) আৰু মেথড'লজী (Methodology) শব্দ দুটা সাধাৰণতে সলনা সলনিকৈ (বা কেতিয়াবা প্ৰতিশব্দ ৰূপে) ব্যৱহাৰ হয় যদিও মেথড'লজী শব্দই সুকীয়া অৰ্থ প্ৰকাশ কৰে। মেথড'লজী মানে পদ্ধতিবোৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰা জ্ঞান বা পদ্ধতি বিজ্ঞান। সাধাৰণভাৱে চাবলৈ গ'লে দেখা যায় যে বিজ্ঞানভিত্তিক জ্ঞান আহৰণ কৰিবলৈ যাওঁতে বিজ্ঞানীসকলে এটাতকৈ অধিক পদ্ধতি, কৌশল প্ৰয়োগ কৰিব লগা হয়। সমাজতত্ত্ববিদসকলেও কেনেধৰণৰ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰি জ্ঞান আহৰণ কৰে আৰু কেনেকৈ সেই জ্ঞানক বিজ্ঞানভিত্তিক জ্ঞানৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰে সেই বিষয়ে আমি আমাৰ আলোচনা আৰম্ভ কৰিম।

সমাজতত্ত্বত বস্তুনিষ্ঠতা আৰু ব্যক্তিনিষ্ঠতা (Objectivity and Subjectivity in Sociology) ঃ

আমাৰ দৈনন্দিন কথা-বতৰাত 'বস্তুনিষ্ঠতা' শব্দই অপক্ষপাতিত্বমূলক, নিৰপেক্ষ অথবা তথ্যৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত অৱস্থাকেই বুজায়। আমি কোনো বিষয়ত সম্পূৰ্ণ বস্তুনিষ্ঠ হ'বলৈ যাওঁতে সেই বস্তুটোৰ প্ৰতি আমাৰ ব্যক্তিগত মনোভাৱ বা ভাৱ-ভংগী আঁতৰাই ৰাখিব লাগে। আনহাতেদি, ব্যক্তিনিষ্ঠতাই (Subjectivity) ঘাইকৈ ব্যক্তিৰ নিজা ভাল পোৱা বা বেয়া পোৱা মনোভাৱ আৰু নিজৰ পচন্দ বা অপচন্দক আগস্থান দিয়াতো বুজায়। তোমালোকে ইতিমধ্যে বুজি পাইছা যে বিজ্ঞানৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যই হৈছে বস্তুনিষ্ঠতা, যি গুণৰ দ্বাৰা বিজ্ঞানে তথ্যভিত্তিক জ্ঞান আহৰণ কৰে। কিন্তু প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানত এই বৈশিষ্ট্যটি যেনেকৈ সহজ, সামাজিক বিজ্ঞানত ই ইমান সহজ নহয়।

উদাহৰণস্বৰূপে, এজন ভূ-তত্ত্ববিদ (Geologist) বা এজন উদ্ভিদ বিজ্ঞানী (Plant Scientist) ৰ কথাকে ক'ব পাৰি। এজন ভূ-তত্ত্ববিদে যেতিয়া এডোখৰ শিলৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে বা এজন উদ্ভিদ বিজ্ঞানীয়ে যেতিয়া কোনো এবিধ উদ্ভিদৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে, এই দুয়োজন বিজ্ঞানীৰ বাবে এডোখৰ শিল বা এবিধ উদ্ভিদ হৈ পৰে অধ্যয়নৰ বস্তু। সেই বিজ্ঞানীসকলে তেওঁলোকৰ অধ্যয়ন অধিক সচেতনতাৰে কৰিব আৰু কোনো প্ৰকাৰে নিজৰ পক্ষপাতিত্বমূলক মনোভাৱক তেওঁলোকৰ অধ্যয়নত ঠাই নিদিব। তথ্যক অকণো

সাল-সলনি নকৰাকৈ তেওঁলোকে গৱেষণা কৰাৰ উপৰিও কোনো প্ৰচলিত বৈজ্ঞানিক সূত্ৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হোৱা লক্ষণো পৰিলক্ষিত হ'ব নোৱাৰিব। উল্লেখ কৰা প্ৰয়োজন যে ভূতত্ত্ববিদজন বা উদ্ভিদ বিজ্ঞানীজন তেওঁলোক কোনোজনেই তেওঁলোকৰ অধ্যয়ন জগতৰ অংশবিশেষ নহয়। আন কথাৰে ক'বলৈ হ'লে শিল বা উদ্ভিদৰ জগতখন হৈছে প্ৰাকৃতিক জগত (Natural World)। আনহাতে ইয়াৰ ঠিক বিপৰীতে সমাজবিজ্ঞানী সকলে যিখন পৃথিৱীত অধ্যয়ন কৰে, তেওঁলোকে সেই পৃথিৱীৰে বাসিন্দা অৰ্থাৎ মানৱীয় সম্বন্ধৰে বান্ধ খাই থকা এখন সামাজিক জগত। সমাজবিজ্ঞানৰ এটা প্ৰধান শাখা ৰূপে পৰিগণিত হোৱা সমাজতত্ত্বই ইয়াৰ বস্তুনিষ্ঠতা গুণ ৰক্ষা কৰাত এইক্ষেত্ৰত প্ৰধান সমস্যা হৈ পৰে। ইয়াৰ কাৰণ বহুত।

প্ৰথমেই পক্ষপাতমূলক সমস্যাৰ কথা উল্লেখ কৰিব পাৰি। কাৰণ সকলো সমাজতত্ত্ববিদ সমাজৰে একো একোজন সদস্য। সৰ্বসাধাৰণ ব্যক্তিৰ যিবোৰ পচন্দ-অপচন্দ (Likes and Dislikes) ভাবধাৰা থাকে, সমাজতত্ত্ববিদ সকলো তেনে ভাবৰ পৰা কেতিয়াও মুক্ত নহয়। এগৰাকী সমাজতত্ত্ববিদে যেতিয়া কোনো পাৰিবাৰিক সম্পৰ্কৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে, তেনে অধ্যয়নত তেওঁৰ ব্যক্তিগত পাৰিবাৰিক জীৱনৰ অভিজ্ঞতাই প্ৰভাৱান্বিত কৰাতো নিতান্তই স্বাভাৱিক, কাৰণ অধ্যয়ন কৰা ব্যক্তিগৰাকীও একে সময়ত কোনো পৰিয়ালৰে সদস্য হৈ থাকে। সমাজতত্ত্ববিদজনে অধ্যয়ন কৰা গোট বা সমূহৰ লগত তেওঁৰ প্ৰত্যক্ষ সম্পৰ্ক নাথাকিবও পাৰে। অথচ প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ নিজ নিজ সামাজিক মূল্যবোধ বা প্ৰতিকূল পৰিস্থিতিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে যেতিয়া এজন সমাজতত্ত্ববিদে তেওঁৰ নিজৰ বাহিৰৰ অন্য কোনো জাতি (Caste) বা ধৰ্মীয় সম্প্ৰদায়ক অধ্যয়ন কৰে, তেতিয়া সেই সম্প্ৰদায় বা জাতিৰ প্ৰতি আনে পোষণ কৰা মনোভাৱ সমাজতত্ত্ববিদজনৰ বাবেও প্ৰভাৱৰ কাৰণ হৈ পৰিব পাৰে। সমাজতত্ত্ববিদসকলে এনেবোৰ বিপদৰ পৰা কেনেকৈ নিজকে সুৰক্ষা দিব?

এইবোৰ প্ৰত্যাহ্বান দূৰ কৰাৰ কিছুমান উপায় নথকা নহয়। ইয়াৰ প্ৰথম পদক্ষেপ হিচাপে ল'ব লগা ব্যৱস্থা হৈছে অধ্যয়ন কৰিব লগীয়া বিষয়বস্তু সম্পৰ্কে গৱেষকৰ ধাৰণা আৰু ভাৱাদৰ্শ নিশ্চিত কৰিব পাৰিব লাগিব। সমাজতত্ত্ববিদসকলে অধ্যয়নৰ বেলিকা কোনো ঘটনাৰ বিষয়ে সাধাৰণতে এজন বাহিৰৰ পৰ্যবেক্ষকৰূপে নিজকে নিয়োগ কৰে। একে সময়তে তেওঁৰ স্থিতি সম্পৰ্কেও অৱগত হৈ থাকি গৱেষণাক আনৰ দৃষ্টিভংগীৰে আগবঢ়াই নিবলৈ প্ৰয়াস কৰে। এনেবোৰ কৌশলক সাধাৰণতে আত্মপ্ৰতিফলন কৌশল (Self Reflexive Technique) বুলি অভিহিত কৰা হয়। সমাজতত্ত্ববিদজনে এই কৌশলৰ দ্বাৰা সংগৃহীত মনোভাৱবোৰক নিজ প্ৰতিফলনেৰে চাবলৈ যত্ন কৰে। এইদৰে দ্বিতীয়জনৰ দৃষ্টিভংগী অৰ্থাৎ অধ্যয়ন কৰা লোকসকলৰ মনোভাৱ পূৰ্ণ পৰ্যায়ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ যত্ন কৰে।

আত্মপ্ৰতিফলন (Self Reflexive)ৰ এটা ব্যৱহাৰিক দিশ হৈছে গৱেষকজনে অধ্যয়ন কৰি যিবোৰ তথ্যৰ মুখামুখি হৈছে সেইবোৰ সযত্নে লিপিবদ্ধ কৰা। তাৰোপৰি সংগ্ৰহ কৰা তথ্যবোৰৰ উৎস নিৰ্ভুলভাৱে যথাস্থানত উল্লেখ কৰাটো উন্নত মানৰ গৱেষণাৰ আনটো প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। এইবোৰৰ সহায়ত এইটো নিশ্চিত কৰিব পাৰি যে সমাজতত্ত্বই এটা সঠিক পথেৰে আগবাঢ়ি গৈ নিৰ্দিষ্ট মন্তব্য দিবলৈ সক্ষম হৈছে। গৱেষণাৰ

চিন্তাধাৰা বা যুক্তিবোৰ সঠিক দিশে আগবঢ়া কাৰ্যতো ই আমাক সহায় কৰে।

কিন্তু এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে গৱেষকজন যিমানেই আত্মপ্ৰতিফলনৰ দিশে আগনাবাঢ়ক কিয়, অৱচেতনভাৱেই কেতিয়াবা পক্ষপাতিত্বৰ অৱকাশো থাকি যায়। এনেধৰণৰ সম্ভাব্য বিপদক অতিক্ৰম কৰিবলৈও গৱেষকে কিছুমান উপায় অৱলম্বন কৰে। সেয়া হৈছে অধ্যয়ন কৰা ব্যক্তিসকলৰ সামাজিক পটভূমি, য'ৰপৰা পক্ষপাতিত্বৰ মনোভাৱ অহাৰ সম্ভাৱনা থাকে, সেইবোৰ কৌশলেৰে নিৰীক্ষণ কৰিব লাগে। ইয়াৰ সহায়ত পাঠক সমাজে সহজে আসোঁৱাহখিনি অতিক্ৰম কৰি যাব পাৰে। (তোমালোকে এই সন্দৰ্ভত প্ৰথম অধ্যায়ত আলোচিত হোৱা সাধাৰণ জ্ঞানবোধ আৰু সমাজতত্ত্বৰ পাৰ্থক্য পুনৰ পঢ়ি চাব পাৰা।)

ক্ৰিয়া কলাপ-১ (Activity-1)

তোমালোকে যিদৰে আনক নিৰীক্ষণ কৰা তেনেদৰে ই নিজকে কেতিয়াবা নিৰীক্ষণ কৰিছানে? (১) তোমালোকৰ বন্ধু-বান্ধৱসকলে, (২) তোমালোকৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বীসকলে, (৩) তোমালোকৰ শিক্ষকে তোমালোকক যি দৃষ্টিভংগীৰে লয় তাৰ বিষয়ে এটি চমু বিৱৰণ যুগুত কৰা। তোমালোকে নিজকে সেই ব্যক্তিসকলৰ মাজৰে বুলি কল্পনা কৰা আৰু তেওঁলোকৰ দৃষ্টিকোণৰ ফালৰ পৰা তোমালোকৰ নিজৰ বিষয়ে ভাবা।

মনত ৰাখিবা, তোমালোকে নিজকে কওঁতে তৃতীয় পুৰুষত লিখিবা, অৰ্থাৎ 'মই' বা 'মোক' শব্দৰ পৰিৱৰ্তে 'সি' বা 'তাই' শব্দ ব্যৱহাৰ কৰিবা। তোমালোকৰ টোকাখিনি সম্পূৰ্ণ হ'লে শ্ৰেণীৰ আন আন বন্ধু-বান্ধৱে যুগুত কৰা টোকাবোৰৰ লগত মিলাই চোৱা। ইজনে সিজনৰ লগত বৰ্ণনাবোৰৰ আলোচনা কৰা। সেইবোৰ কিমান সঠিক বা মনোগ্ৰাহী হৈছে? সেই বিৱৰণবোৰত আচৰিত হ'ব লগা কিবা আছে নেকি?

বস্তুনিষ্ঠতা গুণ ৰক্ষা কৰাত আন এটা সমস্যাও উল্লেখ কৰিব পাৰি। প্ৰকৃত সত্য কি এই সম্পৰ্কে মানুহৰ মাজত বিভিন্ন ভাষ্য থাকে। প্ৰতিটো বস্তুকে নিজৰ সুবিধা অনুযায়ী বিভিন্ন দৃষ্টিভংগীৰে চায় আৰু সেয়ে বাস্তৱক (Reality) প্ৰতিষ্ঠা কৰোঁতে বহুত সামাজিক বিশ্লেষণ দাঙি ধৰাৰ উপৰি সেইবোৰৰ গ্ৰহণযোগ্যতাৰ বিষয়ে প্ৰতিযোগিতাৰ মনোভাৱেৰে প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো এটা বস্তুৰ উচিত মূল্যৰ ধাৰণাটো বিক্ৰেতা আৰু গ্ৰাহকৰ মতে বেলেগ বেলেগ হ'ব পাৰে। ঠিক সেইদৰে 'ভাল খাদ্য'ৰ ধাৰণাটো এজন বয়স্ক লোকৰ আৰু এজন যুৱক-যুৱতীৰ একে নহ'বও পাৰে। কোনটো ভাল বা কোনটো বেয়া এই সম্পৰ্কে বিচাৰ কৰিবলৈ নিৰ্ধাৰিত কোনো সহজ পথ নাই। সেইবাবে এনেধৰণৰ চিন্তাই অনেক সহায় নকৰিবও পাৰে। সমাজতত্ত্বই প্ৰকৃততে এই দিশেৰে বিচাৰ নকৰে, কাৰণ মানুহে কি ভাবে, কিয় তেনেকৈ ভাৱে, সেয়া স্বতঃস্ফূৰ্ত আকৰ্ষণীয় বিষয়।

বস্তুনিষ্ঠতা গুণ ৰক্ষা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত আৰু কিছুমান সমস্যাই দেখা দিয়ে। সমাজ বিজ্ঞানৰ (Social Sciences) বিভিন্ন শাখাবোৰৰ নিজা নিজা অধ্যয়নৰ দৃষ্টিভংগী থাকে। সমাজ বিজ্ঞানৰ আন আন শাখাবোৰৰ দৰেই সমাজতত্ত্বৰো বহু বিকল্প নিৰ্দেশিত বিজ্ঞান (Multi-Paradigmatic Science) হিচাপে পৰিচয় আছে।

ইয়াৰ অৰ্থ হৈছে বিজ্ঞানৰ বিভিন্ন শাখাবোৰত নানা ধৰণৰ চিন্তা-চৰ্চাৰ কেন্দ্ৰবোৰ (Schools of Thought) ক্ৰমাগতভাৱে আগবাঢ়ি আহিছে। চিন্তা-চৰ্চাবোৰ ক্ৰমান্বয়ে প্ৰতিযোগিতামুখী হ'বলৈ ধৰিছে আৰু একেটা বিষয়তে কেতিয়াবা এনেধৰণৰ বহু চিন্তাকেন্দ্ৰৰ সমাবেশ ঘটিছে।

উল্লিখিত বিৱৰণৰ পৰা এইটো দেখা যায় যে, সমাজতত্ত্বত বস্তুনিষ্ঠতা এটা কঠিন আৰু জটিল বিষয়। আচলতে এনেধৰণৰ পুৰণি ধাৰণাবোৰকো বহুল ভিত্তিত লাহে লাহে অপ্ৰচলিত বুলি জ্ঞান কৰি আহিছে। সাম্প্ৰতিক কালৰ সমাজবিজ্ঞানীসকলে পৰম্পৰাগতভাৱে অহা বস্তুনিষ্ঠ আৰু নিৰপেক্ষ সমাজবিজ্ঞান সম্ভৱ হোৱা কথাবোৰ বা ধাৰণাবোৰ সহজে বিশ্বাসত লয়। আচলতে এনেধৰণৰ ধাৰণাবোৰে বিপথে পৰিচালিত কৰে। এইটো মানি ল'ব নোৱাৰি যে সমাজতত্ত্বই বস্তুনিষ্ঠ জ্ঞানৰ যোগান ধৰিব নোৱাৰে অথবা বস্তুনিষ্ঠতা এটি ব্যৱহৃত অৱধাৰণা মাত্ৰ, আন কথাত ক'বলৈ হ'লে বস্তুনিষ্ঠতাৰ অৰ্থ হৈছে নিৰৱচ্ছিন্ন প্ৰক্ৰিয়াৰে উপনীত হ'বলৈ বিচৰা কোনো এক লক্ষ্য। বস্তুনিষ্ঠতা সেইবাবে প্ৰাপ্তি ফলাফল বুলি ভাবিব নোৱাৰি।

বহুবিকল্প পদ্ধতি আৰু পদ্ধতিৰ বাছনি (Multiple Methods and Choice of Methods) ঃ

সমাজতত্ত্বত বহুবিকল্প সত্য (Multiple truth) আৰু বহুবিকল্প দৃষ্টিভংগীৰ বিষয়ে উল্লেখ আছে, কিন্তু বহুবিকল্প পদ্ধতিৰ বিষয়ে বৰকৈ উল্লেখ নাই। সমাজতাত্ত্বিক দৃষ্টিভংগীৰে যিটো সত্য বুলি ভাবিব পাৰি সেয়া পাবলৈও কোনো লেখত ল'বলগীয়া প্ৰথা নাই। অৱশ্যে গৱেষণা সম্পৰ্কীয় ভিন ভিন প্ৰশ্নবোৰ চালি-জাৰি চাবলৈ কিছুমান পদ্ধতিক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। তাৰোপৰি প্ৰতিটো পদ্ধতিৰে কিছুমান সীমাবদ্ধতা আছে। সেইদৰে প্ৰতিটো পদ্ধতি সবল বা দুৰ্বল হ'ব পাৰে। গতিকে শ্ৰেষ্ঠতা আৰু হীনতাৰ ভিত্তিত পদ্ধতিবোৰৰ মানদণ্ড নিৰ্ণয় কৰিবলৈ বিচৰাতো যুক্তিসংগত নহয়। এইটো অতি প্ৰয়োজনীয় কথা যে, গৱেষণাৰ প্ৰশ্ন অনুসাৰে যিবোৰ পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ নহয়, সেইবোৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰ অনুসন্ধান কৰোঁতে সেই পদ্ধতিবোৰৰ যথাৰ্থতা বিচাৰ কৰাটোহে আচল কথা।

উদাহৰণস্বৰূপে ধৰা হওঁক কোনো গৱেষকে অধ্যয়ন কৰিব বিচাৰিছে যে— ভাৰতৰ প্ৰায়বোৰ পৰিয়ালেই যৌথ পৰিয়াল নেকি? এইক্ষেত্ৰত পিয়ল বা জৰীপ (Census or Survey) পদ্ধতিকেই উপযুক্ত অধ্যয়ন প্ৰণালী হিচাপে ল'ব পাৰি। সি যি নহওক, যদি কোনোবাই যৌথ আৰু একক পৰিয়ালত মহিলাৰ প্ৰস্থিতি তুলনা কৰিব বিচাৰে, তেতিয়া সাক্ষাৎকাৰ, নমুনা অধ্যয়ন আৰু অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণ হ'ব উপযুক্ত পদ্ধতি।

সমাজতত্ত্ববিদসকলে সচৰাচৰ যিবোৰ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰে, সেইবোৰক বিভিন্ন শ্ৰেণীত বা গোটত বিভক্ত কৰিব পাৰি। প্ৰচলিত ধাৰা অনুসৰি পদ্ধতিবোৰক প্ৰধানকৈ পৰিমাণবাচক (Quantitative) আৰু গুণাত্মক (Qualitative) শ্ৰেণীতেই বিভক্ত কৰা দেখা যায়। প্ৰথমবিধ পদ্ধতিৰ সহায়ত গণনা কৰিব পৰা সংখ্যা অথবা জোখ-মাখ কৰিব পৰা চলকবোৰক (যেনে— অনুপাত, গড় আদি) অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। আনহাতে দ্বিতীয়বিধ পদ্ধতিৰ সহায়ত সমাজৰ অমূৰ্ত (Abstract) দিশবোৰ অৰ্থাৎ যিবোৰ সংখ্যাৰে গণনা কৰিব নোৱাৰি বা জুখিব নোৱাৰি, যেনে— মানুহৰ মনোভাৱ, আবেগ আদিক অধ্যয়ন কৰা হয়। পৰিমাণবাচক আৰু গুণাত্মক পদ্ধতিৰ মাজত মন কৰিবলগীয়া পাৰ্থক্যবোৰ হৈছে প্ৰথমবিধ পদ্ধতিৰ সহায়ত নিৰীক্ষণীয় (Observable) বস্তুক অধ্যয়ন কৰা হয় আৰু দ্বিতীয়বিধ পদ্ধতিৰ সহায়ত অনিৰীক্ষণীয় (Non-observable)

অৱস্থাটো যেনে সামাজিক মূল্য, প্ৰতিমান আদি আৰু অন্যান্য অৰ্থ প্ৰকাশক বস্তুক অধ্যয়ন কৰা হয়। গৱেষণাৰ পদ্ধতিবোৰক শ্ৰেণীকৰণ কৰাৰ আন উপায় থাকে।

সাধাৰণতে অধ্যয়নৰ বাবে দুবিধ তথ্য সংগ্ৰহ কৰা হয় প্ৰাথমিক (Primary) আৰু দ্বিতীয়ক (Secondary)। প্ৰাথমিক তথ্যবোৰ অধ্যয়নকাৰীয়ে নিজেই অধ্যয়নস্থলৰ পৰা পোনপটীয়াকৈ সংগ্ৰহ কৰে। আনহাতেদি দ্বিতীয়ক তথ্যবোৰ হৈছে পূৰ্বতে সংগ্ৰহ কৰি থোৱা কোনো নথিপত্ৰ বা টোকা। গতিকে দেখা যায় যে, প্ৰাথমিক তথ্য সংগ্ৰহ কৰিব পাৰি সাক্ষাৎকাৰৰ জৰিয়তে আনহাতে বুৰঞ্জীমূলক অধ্যয়নে প্ৰধানকৈ নিৰ্ভৰ কৰে নথিভঁৰালত (Archives) সংগৃহীত হৈ থকা দ্বিতীয়ক তথ্যৰ ওপৰত।

ইয়াৰ উপৰিও পদ্ধতিবোৰক আৰু অধিক গোটত শ্ৰেণীকৰণ কৰিব পাৰি। সেয়া হৈছে ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰৰ অধ্যয়ন (Micro Study) আৰু বৃহৎ পৰিসৰৰ অধ্যয়ন (Macro Study) । প্ৰথমবিধ অধ্যয়ন হৈছে সৰু পৰিসৰৰ অঞ্চলত সম্পাদন কৰিবৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা গৱেষণা পদ্ধতি য'ত এজন মাত্ৰ গৱেষকে সমগ্ৰ অধ্যয়ন কাৰ্যক সামৰি ল'ব পাৰে। সেইক্ষেত্ৰত ব্যক্তিৰ লগত মুখামুখি সাক্ষাৎকাৰ আৰু অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণক ক্ষুদ্ৰ পদ্ধতি (Micro Methods) ৰূপে অভিহিত কৰা হয়। বৃহৎ পদ্ধতিবোৰ (Macro Methods) বহুল পৰিসৰৰ গৱেষণাত ব্ৰতী হয় য'ত সৰহসংখ্যক উত্তৰদাতা (Respondents) থকাৰ বাবে অধিকসংখ্যক অনুসন্ধানকাৰীক (Investigators) অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। বৃহৎ পৰিসৰৰ অধ্যয়নত সাধাৰণতে জৰীপ পদ্ধতিৰ (Survey Method) জনপ্ৰিয়তাই বেছি দেখা যায়, যদিও কিছুমান ঐতিহাসিক পদ্ধতিও বৃহৎ ঘটনাবোৰ অধ্যয়নত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি।

পদ্ধতিবোৰক শ্ৰেণীকৰণ কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়া যিয়েই নহওঁক এইটো মনত ৰখা উচিত যে এনেধৰণৰ শ্ৰেণীকৰণৰ নিয়মবোৰ তথা কথিতভাৱে প্ৰচলিত প্ৰক্ৰিয়া মাথোন। ইয়াৰ বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ মাজৰ সীমাবোৰ অতি প্ৰকট বুলি ক'ব নোৱাৰি। কোনো এক প্ৰকাৰৰ পদ্ধতিক আন এক প্ৰকাৰলৈ ৰূপান্তৰ কৰিবলৈ বা এটাৰ অবিহনে আনটো পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত সম্ভাৱনা নথকাও নহয়।

অনুসন্ধানৰ বাবে কোনবোৰ পদ্ধতি বাছনি কৰিব সেয়া নিৰ্ভৰ কৰে প্ৰধানকৈ গৱেষণাৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা প্ৰশ্নসম্ভাৰৰ ওপৰতহে। এইক্ষেত্ৰত গৱেষকজনৰ নিজা সময়, সুবিধা আৰু সম্পদৰ কথাও জড়িত হৈ থাকে। সাম্প্ৰতিক কালৰ সমাজবিজ্ঞানৰ গতিধাৰাই বহুবিকল্প পদ্ধতিৰ আৱশ্যকতাৰ সপক্ষে মাত মাতিছে আৰু কৈছে যে গৱেষণাৰ একেটা বিষয়বস্তুকে সুবিধা অনুযায়ী বিভিন্ন কোণৰ পৰা চাব পাৰি। বহু সময়ত এইবিধ পদ্ধতিক 'ত্ৰিকোণীয়া' পদ্ধতি (Triangulation) বুলি অভিহিত কৰা দেখা যায়। অৰ্থাৎ সামাজিক ঘটনাক বহু দিশৰ পৰা নিৰ্ভুলভাৱে অধ্যয়ন কৰা প্ৰক্ৰিয়া। ইয়াক এইদৰে বুজিব পাৰি যে, কোনো এটা পদ্ধতিৰ অবিহনে আনটো অথবা "এটা আনটোৰ পৰিপূৰক হিচাপে সমাজতত্ত্বত বহুবিকল্প পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ হৈ আছে। অধ্যয়ন প্ৰক্ৰিয়াক অধিক শক্তিশালী কৰিবৰ বাবে অথবা গৱেষণাত ভাল ফলাফল নিৰ্ণয় কৰিবৰ বাবেই বহুবিকল্প পদ্ধতিবোৰ নিজস্ব বৈশিষ্ট্যৰে পৰিপূৰ্ণ। প্ৰাথমিক তথ্য সংগ্ৰহ কৰাটোৱেই এই পদ্ধতিবোৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। ক্ষেত্ৰভিত্তিক পদ্ধতিবোৰৰ ভিতৰত আমি প্ৰধানকৈ কেইটিমান পদ্ধতিৰ বিষয়ে তোমালোকৰ বাবে অৱগত কৰিম। সেইবোৰ হৈছে— জৰীপ (Survey), সাক্ষাৎকাৰ (Interview), আৰু অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণ (Participant Observation) ।

অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণ (Participant Observation) ঃ

এইবিধ অধ্যয়ন পদ্ধতি সমাজতত্ত্ব, বিশেষকৈ সামাজিক নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানত বিশেষভাৱে জনপ্ৰিয়। অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণ হৈছে জনসমাজৰ লগত অংশগ্ৰহণ কৰা প্ৰণালীবদ্ধ এবিধ বিশেষ প্ৰক্ৰিয়া যাৰ জৰিয়তে সমাজতত্ত্ববিদসকলে সমাজ, সংস্কৃতি আৰু ইয়াৰ ব্যক্তিসকলৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। (প্ৰথম অধ্যায়ত আলোচনা কৰা সমাজতত্ত্ব আৰু সামাজিক নৃতত্ত্ব চোৱা।)

সমাজবিজ্ঞানৰ আন পদ্ধতিবোৰৰ পৰা বিভিন্ন কাৰণত এইবিধ পদ্ধতি অলপ বেলেগ। প্ৰাথমিক তথ্য সংগ্ৰহ কৰা আনবোৰ পদ্ধতি যেনে— জৰীপ বা সাক্ষাৎকাৰ আদিৰ সুকীয়া বৈশিষ্ট্য আছে। এই পদ্ধতিৰে লগত জড়িত হৈ আছে ক্ষেত্ৰ কৰ্ম (Field Work) । সেইবোৰ অধ্যয়নকাৰীয়ে যিবোৰ লোকক অধ্যয়ন কৰিব তেওঁলোকৰ লগত আন্তঃক্ৰিয়াৰ বাবে দীঘলীয়া সময় অতিবাহিত কৰিব লাগে। মনকৰিবলগীয়া যে সমাজতত্ত্ববিদ (sociologists) বা সামাজিক নৃতত্ত্ববিদসকলে (Social Anthropologists) ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নত যথেষ্ট দীঘলীয়া সময় কটায়। কেতিয়াবা কেইবা মাহ পৰ্যন্ত, কেতিয়াবা বছৰ বা কেতিয়াবা তাতোকৈ বেছি। সামাজিক নৃতত্ত্ববিদসকলে বিশেষ অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰৰ এজন বাহিৰৰ (Outsider) লোক হৈও তেওঁলোকে অধ্যয়ন কৰা লোকসকলৰ মাজত এজন থলুৱা লোক হৈ পৰে। প্ৰকৃত থলুৱা লোকসকলৰ ভাষা শিকে আৰু সেইসকলৰ দৈনন্দিন জীৱনৰ সকলো কাৰ্য-কলাপত আপোনভাৱেৰে অংশগ্ৰহণ কৰে। নৃতত্ত্ববিদসকলে এই প্ৰচেষ্টাৰ যোগেদি সমাজৰ সকলো প্ৰকাৰৰ স্পষ্ট (Explicit) আৰু অস্পষ্ট বা অসন্দিগ্ধ (Implicit) জ্ঞান আৰু ভিতৰুৱা (Insider) লোকসকলৰ কলা-কৌশলবোৰ আয়ত্ব কৰে। সমাজতত্ত্ববিদ বা নৃতত্ত্ববিদসকলৰ যদিও নিজা নিজা নিৰ্দিষ্ট মনঃপুত অধ্যয়নৰ গণ্ডী থাকে, অধ্যয়নৰত জনগোষ্ঠীৰ সামগ্ৰিক জীৱনৰ বিষয়ে সম্পূৰ্ণকৈ জনাটোৱেই হৈছে অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণৰ মূল লক্ষ্য। প্ৰকৃততে, সমাজতত্ত্ববিদ আৰু নৃতত্ত্ববিদসকলে পোষ্যৰূপে গ্ৰহণ কৰোঁতে তেওঁলোকৰ জনসমষ্টিৰ সকলো দিশ সমগ্ৰ ৰূপত (Holistic) শিকিব লাগিব বা জানিব লাগিব। যিদৰে কণমানি শিশুসকলে তেওঁলোকৰ চাৰিওফালৰ পৃথিৱীখনক জানিবলৈ প্ৰয়াস কৰে।

অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণক প্ৰায়ে ক্ষেত্ৰ কৰ্ম (Field Work) বুলিও কোৱা হয়। প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানৰ কেইটিমান শাখা যেনে— উদ্ভিদবিদ্যা (Botany), প্ৰাণীবিদ্যা (Zoology), ভূতত্ত্ব (Geology) আদিতেই ক্ষেত্ৰ কৰ্ম অৱধাৰণাটিৰ উৎপত্তি হৈছিল। বিজ্ঞানৰ এই শাখাবোৰত বিজ্ঞানীসকলে তেওঁলোকৰ গৱেষণাগাৰত কাম কৰাৰ উপৰিও তেওঁলোকৰ বিষয়বস্তু যেনে শিল, কীট-পতংগ অথবা গছ গছনি অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে ক্ষেত্ৰ কৰ্মলৈ যোৱাৰ নিয়ম আছে।

সামাজিক নৃতত্ত্বত ক্ষেত্ৰ কৰ্ম (Field work in Social Anthropology) ঃ

বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰ এটি গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশ হিচাপে ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নে নৃতত্ত্ব (Anthropology) ক সমাজবিজ্ঞানৰূপে প্ৰতিষ্ঠা কৰাত উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰি আহিছে। প্ৰাচীন কালৰ নৃতত্ত্ববিদসকল প্ৰধানকৈ অবৃত্তিধাৰী, উদ্যমী আছিল আৰু তেওঁলোকে আদিম জনগোষ্ঠীৰ আচহুৱা সংস্কৃতিক অধ্যয়ন কৰাতে কেৱল ব্যস্ত আছিল। প্ৰকৃতাৰ্থত তেওঁলোক আছিল আৰামী চকীৰ পণ্ডিত (Armchair Scholar)। তেওঁলোকে অতিৰিক্ত অঞ্চলত বাস কৰা জনগোষ্ঠীৰ বিষয়ে তথ্য সংগ্ৰহ কৰিছিল আৰু সেইবোৰ সংগঠিত কৰিছিল। (যিবোৰ জনগোষ্ঠীৰ মাজলৈ তেওঁলোক নিজেও যোৱা নাছিল)। সেই তথ্যবোৰৰ প্ৰধান উৎস আছিল দেশ

বিদেশৰ ভ্ৰমণকাৰীৰ টোকা, মিচনেৰীসকলৰ বৰ্ণনা, সাম্ৰাজ্যবাদী শাসকৰ টোকা, যুদ্ধত ব্ৰতী হোৱা সৈনিকসকলৰ জীৱনৰ বৰ্ণনা আৰু বিভিন্ন চৰজমিন লোকৰ (Man on the Spot) অভিজ্ঞতাপুষ্ট বিৱৰণ আদি। উদাহৰণস্বৰূপে জেম্‌চ ফ্ৰেজাৰ (James Frazer)ৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থ 'দা গোল্ডেন বাও' (The Golden Bough) আৰু ইমাইল দুৰখেইমৰ (Emile Durkheim) আদিবাসী ধৰ্মৰ বিষয়ে বৰ্ণনা কৰা গ্ৰন্থকেইখন বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। এই গ্ৰন্থবোৰে অতীতৰ ভালেমান নৃতত্ত্ববিদক প্ৰেৰণা যোগাইছিল বিশেষকৈ পূৰ্বতে আনে ব্যৱহাৰ কৰা তথ্য বা টোকা বহীয়ে। উনৈশ শতিকাৰ শেষভাগত আৰু কুৰি শতিকাৰ প্ৰথম ভাগত ভালেমান খ্যাতনামা নৃতত্ত্ববিদৰ আৱিৰ্ভাৱ হয়। এওঁলোকৰ কিছুমান প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞান শিক্ষাৰে শিক্ষিত আছিল। এইসকল বিজ্ঞানীৰ হাতত নৃতত্ত্ববিজ্ঞানে কিছু নতুন গতিধাৰা লাভ কৰে। পৃথিৱীৰ চুকে-কোণে বসবাস কৰি থকা জনজাতিবোৰৰ ভাষা, ৰীতি-নীতি, উৎসৱ-পাৰ্বণ, বিশ্বাস আদিৰ বিষয়ে তেওঁলোকে কিছুমান জৰীপ পদ্ধতিগতভাৱে আৰম্ভ কৰে। পূৰ্বতে আনে যুগুত কৰা টোকা (second hand account) বোৰক পাণ্ডিত্যৰ দিশত লাহে লাহে কম গুৰুত্ব দিয়া হ'ল আৰু পোনপটীয়া অধ্যয়নৰ (first hand work) অন্তত লাভ কৰা সঠিক ফলাফলবোৰক অধিক গুৰুত্ব সহকাৰে ল'বলৈ ধৰিলে। (এইক্ষেত্ৰত বন্ধনীৰ ভিতৰত দিয়া কথাখিনি চোৱা)।

ব্ৰনিচ্‌ল' মেলিন'চকি আৰু অধ্যয়নৰ আৱিষ্কাৰ'

(Bronislaw Malinwoski and the 'Invention' of Field Work)

যদিও এই পদ্ধতিটো তেৰেঁই প্ৰথমবাৰৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰা নাছিল, তথাপি এই পদ্ধতিটোৰ বিষয়ে ইতিমধ্যে সমগ্ৰ বিশ্বৰ ভালেমান পণ্ডিতৰ নানা ভাষ্য প্ৰকাশ পাইছে। ব্ৰনিচ্‌ল' মেলিন'চকি পোলেণ্ডৰ এজন নাগৰিক আছিল আৰুতেওঁ ব্ৰিটেইনত বাস কৰিছিল। এইটো গভীৰভাৱে বিশ্বাস কৰা হয় যে তেওঁৱেই প্ৰথম সামাজিক নৃতত্ত্বত ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন পদ্ধতিক প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। ১৯১৪ চনত যেতিয়া প্ৰথম বিশ্ব মহাসমৰ আৰম্ভ হৈছিল মেলিন'চকি সেই সময়ত ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যবাদীৰ অধীনত থকা অষ্ট্ৰেলিয়া ভ্ৰমণৰ বাবে গৈছিল। যুদ্ধত জাৰ্মেনীয়ে পোলেণ্ড অধিকাৰ কৰিছিল আৰু সেইবাবে পোলেণ্ডক ব্ৰিটেইনৰ শত্ৰু দেশ বুলি ঘোষণা কৰিছিল। স্বাভাৱিকতে কাৰিকৰী কাৰণবশতঃ পোলেণ্ডৰ নাগৰিক হোৱাৰ বাবেই মেলিন'চকি হৈ পৰিল 'বহিৰাগত শত্ৰু' (Enemy alien) স্বৰূপ। তেওঁ অৱশ্যে লণ্ডন স্কুল অব ইকনমিকচ (London School of Economics) ৰ এজন সন্মানীয় অধ্যাপক আছিল আৰু ব্ৰিটেইন তথা অষ্ট্ৰেলিয়া কৰ্তৃপক্ষৰ লগত সু-সম্পৰ্ক ৰাখিছিল। যিহেতুকে কাৰিকৰী কাৰণবশতঃ তেওঁ এজন 'বহিৰাগত শত্ৰ' বুলি পৰিগণিত হ'ল, সেয়ে দেশৰ আইন অনুসৰি তেওঁক হয় অন্তৰীণ (Interned) কৰা হ'ব নতুবা কোনো বিশেষ ঠাইত আবদ্ধ কৰি ৰখা হ'ব।

মেলিন'চকিয়ে তেওঁৰ নৃতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ বাবে অষ্ট্ৰেলিয়াৰ বিভিন্ন অঞ্চল আৰু প্ৰশান্ত মহাসাগৰৰ দক্ষিণৰ দ্বীপপুঞ্জ ভ্ৰমণ কৰাৰ কথা আছিল। অন্তৰীণ কালছোৱা সেয়েহে তেওঁ প্ৰশান্ত মসাগাৰৰ দক্ষিণত থকা ব্ৰিটিছ-অষ্ট্ৰেলিয়াৰ অধীন ট্ৰব্ৰিয়াণ্ড (Trobriand) দ্বীপপুঞ্জতে থাকিবলৈ কৰ্তৃপক্ষক আবেদন কৰিলে। অষ্ট্ৰেলিয়া চৰকাৰে সেই আবেদন গ্ৰহণ কৰাই নহয়,

বৰঞ্চ তেওঁৰ ভ্ৰমণকালৰ সকলো ব্যয় বহন কৰিবলৈও সন্মতি প্ৰকাশ কৰে। সেইদৰে তেওঁ ট্ৰব্ৰিয়াণ্ড দ্বীপপুঞ্জত এবছৰ ছমাহ কটালে। তাত থকাৰ সময়ত স্থানীয় গাঁৱোৰত তেওঁ তম্বু সাজি বাস কৰিছিল, স্থানীয় ভাষা-জ্ঞান আয়ত্ব কৰিছিল আৰু তেওঁলোকৰ সংস্কৃতিৰ বিষয়ে জানিবলৈ স্থানীয় লোকৰ লগত ঘনিষ্ঠভাৱে আন্তঃক্ৰিয়া কৰিছিল। তেওঁ নিৰীক্ষণ কৰা কথাবোৰ অতি যত্নসহকাৰে দিনলিপিত লিখি গৈছিল। পিছত তেওঁৰ ক্ষেত্ৰ ভিত্তিক টোকা আৰু দিনলিপিৰ আধাৰত ট্ৰব্ৰিয়াণ্ডবাসী সকলৰ সংস্কৃতিৰ বিষয়ে কিছুমান গ্ৰন্থ লিখি উলিয়াইছিল। এই গ্ৰন্থসমূহ অতি সোনকালে জনপ্ৰিয় আৰু বিখ্যাত হৈ পৰিছিল। বৰ্তমান সময়তো এই গ্ৰন্থবোৰক উৎকৃষ্ট গ্ৰন্থৰূপে স্বীকৃতি দিয়া হয়।

ট্ৰব্ৰিয়াণ্ড অভিজ্ঞতাৰ আগতেও মেলিন'চকিয়ে বিশ্বাস কৰিছিল যে নৃতত্ত্ববিদসকলৰ লগত স্থানীয় সংস্কৃতিৰ প্ৰত্যক্ষ আৰু মধ্যস্থতাবিহীন আন্তঃক্ৰিয়া থাকিব লাগে, যিটোৱে নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানৰ ভৱিষ্যত ৰক্ষা কৰিব। তেওঁ আৰু বিশ্বাস কৰিছিল যে এটা বিষয়ৰ শাখাৰূপে নৃতত্ত্বই ক্ৰমাগতভাৱে আগবাঢ়ি যোৱাৰ পথত কেৱল ব্যক্তিগতভাৱে বৌদ্ধিক উৎকৰ্ষতে সীমাবদ্ধ হৈ থাকিলে নহ'ব, বিষয়টিৰ অনুশীলনৰ লগত জড়িত লোকসকলে ভাষাজ্ঞান আয়ত্ব কৰিব লাগিব আৰু তাৰ পাছত পদ্ধতিগতভাৱে নিৰীক্ষণ কৰিব লাগিব। এই নিৰীক্ষণবোৰ আকৌ কোনো বিশেষ প্ৰসংগতহে কৰা হয়। নৃতত্ত্ববিদসকলে থলুৱা মানুহৰ লগতে একেলগে থাকিব লাগে আৰু জীৱনধাৰণৰ প্ৰণালীবোৰ প্ৰকৃততে কেনেকৈ ধাৱমান হৈছে সেই বিষয়ে প্ৰত্যক্ষভাৱে নিৰীক্ষণ কৰিব লাগে। সেই থলুৱা বাসিন্দাসকলক চহৰ বা নগৰৰ কোনো বিশেষ ঠাইলৈ বা পুলিচ চকীলৈ মাতি আনি সাক্ষাৎকাৰ গ্ৰহণ কৰাটো বাঞ্ছনীয় নহয়। নৃতত্ত্ববিদসকলে থলুৱা লোকসকলৰ লগত প্ৰত্যক্ষভাৱে আন্তঃক্ৰিয়া কৰি সংস্কৃতিৰ বিষয়ে যদি সঁচা আৰু নিৰ্ভৰশীল বিৱৰণ পাব পাৰে, তেনে পৰিস্থিতিত দোভাষীৰ সহযোগিতাও পৰিত্যাগ কৰিব লাগে।

লণ্ডন স্কুল অৱ ইকনমিকচ্ (London School of Economics) ত প্ৰভাৱশালী স্থান দখল কৰি আৰু ট্ৰব্ৰিয়াণ্ডৰ খ্যাতি সম্পন্ন কৰ্মৰাজিৰ জৰিয়তে মেলিন'চকিয়ে ক্ষেত্ৰকৰ্মক নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানত আনুষ্ঠানিকতাৰ ৰূপ দিবলৈ সবল প্ৰচাৰ চলোৱাৰ উপৰি নৃতত্ত্বৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলক ক্ষেত্ৰকৰ্মৰ প্ৰশিক্ষণ বাধ্যতামূলক কৰাৰ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। সেইটোৱে বিষয়টিক বিজ্ঞানসন্মত গুণৰ অধিকাৰী কৰি তোলে আৰু পাণ্ডিত্য গুণবিশিষ্ট হৈ উঠাত সহায় কৰে।

১৯২০ চনৰ পৰা অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণ বা ক্ষেত্ৰকৰ্মক নৃতাত্ত্বিক প্ৰশিক্ষণৰ বাবে অপৰিহাৰ্য অংশৰূপে বিবেচনা কৰি ইয়াক জ্ঞান আহৰণৰ প্ৰধান পদ্ধতিৰূপে গণ্য কৰিবলৈ ধৰে। নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানৰ প্ৰায় সকলো প্ৰভাৱশালী পণ্ডিতেই ক্ষেত্ৰকৰ্মক বিশেষ গুৰুত্ব সহকাৰে ল'বলৈ ধৰে। এক কথাত ক'বলৈ গলে পৌৰাণিক নৃতত্ত্ববিদসকলৰ কিছুমান স্মৰণীয় ক্ষেত্ৰকৰ্মৰ বাবেই বিশ্বৰ ভালেমান জনগোষ্ঠী অথবা ভৌগোলিক এলেকা নৃতত্ত্ব বিষয়টোৰ বাবে বিখ্যাত হৈ ৰ'ল।

প্ৰকৃততে সামাজিক নৃতত্ত্ববিদসকলে ক্ষেত্ৰকৰ্মত কি কৰিছিল? বিশেষকৈ, প্ৰথমে তেওঁলোকে অধ্যয়ন

কৰিবলগা জনগোষ্ঠী সম্পৰ্কে জৰীপ চলায়। তাৰ পিচত, সেই জনগোষ্ঠীৰ সকলো লোকৰে বিস্তৃত তালিকা প্ৰস্তুত কৰে। সেই তালিকাত ব্যক্তিসকলৰ লিংগ, বয়স আৰু পৰিয়ালবোৰৰ নামবোৰ সন্নিবিষ্ট কৰা হয়। অধ্যয়ন কৰিবলগীয়া জনগোষ্ঠী বা বাসস্থানৰ এখন ভৌতিক চানেকি প্ৰস্তুত কৰে, য'ত বাসস্থানবোৰৰ নাম, এলেকা আৰু সামাজিকভাৱে জড়িত অন্যান্য দিশবোৰ লিপিবদ্ধ কৰা হয়। নৃতত্ত্ববিদসকলে ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ আৰম্ভণিতে এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ কৌশল অৱলম্বন কৰে। সেয়া হৈছে— জনগোষ্ঠীৰ বংশানুক্ৰমিক তালিকা যিখনৰ প্ৰধান উৎস হৈছে লোক পিয়লত সন্নিবিষ্ট তথ্য। এই তালিকাৰ আধাৰত পৰিয়াল বৃক্ষৰ (Family Tree) এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰা হয় আৰু তালিকাখন অধিক বিস্তৃত ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে পৰিয়ালৰ মুৰব্বীজনক তেওঁৰ ভাই-ককাই, বাই-ভনী, আত্মীয়-কুটুম্বৰ বিষয়ে সোধা হয়। তাৰ পাছত মুৰব্বীজনৰ পিতৃপুৰুষৰ সম্পৰ্কে আৰু লগতে নাতি-নাতিনীৰ বিষয়ে সোধা হয়। এই সকলোবোৰ পৰিচয় লিপিবদ্ধ কৰা হয়। এইদৰেই ঘৰখনৰ মুৰব্বীজনে তেওঁ যিমান পুৰুষলৈকে (Generation) মনত পেলাব পাৰে সেই সকলোবোৰ বংশানুক্ৰমিকভাবে লিপিবদ্ধ কৰা হয়। এজন ব্যক্তিয়ে যোগান ধৰা তথ্যবোৰ আন এজন ব্যক্তিৰ লগত একে প্ৰশ্নৰে পুনঃপৰীক্ষা কৰা হয় যাতে পৰিয়াল বৃক্ষৰ সঁচা ৰূপটো পাব পাৰি। এই ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা সামাজিক নৃতত্ত্ববিদসকলে কোনো এক জনগোষ্ঠীৰ স্বজন পদ্ধতিৰ (Kinship System) বিষয়ে সম্যক জ্ঞান আহৰণ কৰিব পাৰে। তাৰোপৰি বিভিন্ন আত্মীয়জনে (Relatives) ব্যক্তিৰ জীৱনত কেনেকুৱা ভূমিকা পালন কৰে আৰু সেইবোৰ সমাজ জীৱনত কেনেদৰে পৰিচালিত কৰা হয় সেয়া জনাৰ সুবিধা হয়।

বংশ-বৃত্তান্তৰ অধ্যয়নে বা বংশতত্ত্বৰ জ্ঞানে (Geneology) নৃতত্ত্ববিদসকলক কোনো জনগোষ্ঠীৰ গাঁঠনিৰ বিষয়ে জনাৰ সুবিধা দিয়ে। এইদৰে ব্যৱহাৰিক দিশত তেওঁলোকে ব্যক্তিসকলক লগ পাবলৈ সুবিধা হোৱাৰ উপৰিও জনগোষ্ঠীসমূহৰ জীৱন প্ৰণালীৰ বিষয়েও জানিব পাৰে। ইয়াৰ ভিত্তিতেই নৃতত্ত্ববিদসকলে জনগোষ্ঠীৰ ভাষাজ্ঞান আয়ত্ব কৰাৰ সুবিধা কৰি লয়। তেওঁলোকে জনগোষ্ঠীৰ জীৱন-প্ৰণালী পৰ্যবেক্ষণ কৰে আৰু এইবোৰৰ বিস্তৃত বিৱৰণ টোকা প্ৰস্তুত কৰি সেই টোকাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ অংশবিশেষৰ বিৱৰণ দাঙি ধৰে। নৃতত্ত্ববিদসকলে তেওঁলোকৰ বিৱৰণত বিশেষভাৱে ঠাই দিয়া কিছুমান বিষয়বস্তু, যেনে, উৎসৱ-পাৰ্বন, ধৰ্মীয় বা তেনে কোনো সমূহীয়া অনুষ্ঠান, জীৱন-ধাৰণৰ প্ৰণালী, পাৰিবাৰিক সম্বন্ধ, ল'ৰা-ছোৱালীৰ প্ৰতিপালন আদি। সেই সংস্থা আৰু নীতি-নিয়মবোৰৰ বিষয়ে জ্ঞান আহৰণ কৰি নৃতত্ত্ববিদসকলে অসংখ্য প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰে আৰু জানিবলৈ বিচাৰে যে জনগোষ্ঠীৰ সদস্যসকলে কোনবোৰ দিশত প্ৰাধান্য দিয়ে। এই কথা আগত ৰাখিয়েই ক'ব পাৰি যে নৃতত্ত্ববিদসকলে সদায় এটি শিশুৰ ৰূপত প্ৰশ্ন কৰে। এইটো কি? এইটো কিয়? ইত্যাদি ধৰণেৰে। এইখিনি কৰিবলৈ যাওঁতে নৃতত্ত্ববিদসকলে প্ৰায়ে এজন বা দুজন ব্যক্তিৰ যোগেদিয়েই বেছিভাগ খবৰ সংগ্ৰহ কৰে। সেই ব্যক্তিসকলক সাধাৰণতে 'নিবেদক' (Informants) বা 'মুখ্য নিবেদক' (Principal Informants) বুলি কোৱা হয়। আগৰ কালত তেনে লোকসকলক 'স্থানীয় নিবেদক' (Native Informants) বুলিও উল্লেখ কৰিছিল। নিবেদকসকলে নৃতত্ত্ববিদসকলৰ বাবে শিক্ষাগুৰুৰ দৰে কাম কৰে আৰু নৃতাত্ত্বিক গৱেষণাৰ সমগ্ৰ প্ৰক্ৰিয়াতে তেওঁলোকে গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰকৰূপে কাম কৰে। নৃতত্ত্ববিদসকলে ক্ষেত্ৰকৰ্মৰ যিবোৰ টোকা প্ৰস্তুত কৰে সেইবোৰো সমানে গুৰুত্বপূৰ্ণ বুলি বিবেচনা কৰা হয়। এই টোকাবোৰ পিচুৰাই নথৈ প্ৰতিদিনে প্ৰস্তুত কৰা হয় আৰু কেতিয়াবা দিনলিপি (Diary) আকাৰেও ৰাখি যোৱা হয়।

ক্ৰিয়া কলাপ-২ (Activity-2)

ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন ভিত্তিত যুগুত কৰা কেইটিমান বিখ্যাত উদাহৰণ হৈছে— ৰেডক্লিফ ব্ৰাউন (Radcliffe Brown) ৰ আন্দামান নিকোবৰ দ্বীপপুঞ্জ অধ্যয়ন; ইভান প্ৰিটচাৰ্ড (Evans Pritchard) ৰ ছুডানত বাস কৰা নুৱেৰ (Nuer) সকলৰ অধ্যয়ন; ফ্ৰাঞ্জবজ (Franz boas) ৰ আমেৰিকাৰ স্থানীয় জনজাতি অধ্যয়ন; মাৰ্গাৰেট মিড (Margaret Mead) ছাম'ৱা (Samoa) অধ্যয়ন; ক্লিফৰ্ড গাজ (Clifford Geertz) ৰ বালি দ্বীপপুঞ্জ অধ্যয়ন আদি।

তোমালোকে পৃথিৱীৰ মানচিত্ৰ এখনৰ সহায়ত উক্ত ঠাইসমূহ চিহ্নিত কৰা। এই ঠাইবোৰৰ সাধাৰণ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি? নৃতত্ত্ববিদসকলে কেৱল এনে এক আচহুৱা (Strange) সংস্কৃতিৰ এলেকাত থাকিবলৈ কিয় বাছি ললে? এইবোৰ অধ্যয়নত তেওঁলোকে মুখামুখি হ'ব পৰা সম্ভাব্য সমস্যাবোৰ কেনেকুৱা আছিল বুলি ভাবিব পাৰা?

সমাজতত্ত্ব অধ্যয়নত ক্ষেত্ৰকৰ্ম (Field Work in Sociology) ঃ

সমাজতত্ত্ববিদসকলে তেওঁলোকৰ ক্ষেত্ৰভিত্তিক অধ্যয়নত কম বেছি পৰিমাণে প্ৰায় একেবোৰ কৌশলকে (Techniques) ব্যৱহাৰ কৰে। সমাজতাত্ত্বিক ক্ষেত্ৰকৰ্মৰ বিষয়বোৰো (contents) নৃতাত্ত্বিক বিষয়বোৰৰ পৰিসীমাৰ আঁতৰত নহয়। কিন্তু সমাজতাত্ত্বিক ক্ষেত্ৰকৰ্মবোৰ কেনেকুৱা প্ৰসংগত কৰিব বা ক'ত কৰিব সেইটোহে বিবেচনাধীন হব। তাৰ উপৰিও সমাজতত্ত্ববিদে অধ্যয়নৰ বিষয় অনুযায়ী বিশেষ গুৰুত্ব দিবলগীয়া দিশবোৰ আগত ৰাখে। এনেদৰে এজন সমাজতত্ত্ববিদে তেওঁ অধ্যয়ন কৰা জনগোষ্ঠীৰ মাজত থাকি সেই জনগোষ্ঠীৰ এজন ভিতৰুৱা (Insider) লোক হ'বলৈ প্ৰয়াস কৰে। নৃতত্ত্ববিদসকলে যিদৰে ক্ষেত্ৰকৰ্মৰ বাবে বিশেষ দুৰ্গম অঞ্চলত থকা জনজাতিসকলৰ ওচৰলৈ যায়, তাৰ বিপৰীতে সমাজতত্ত্ববিদসকলে সমাজৰ সকলো জনগোষ্ঠীৰ মাজত তেওঁলোকৰ ক্ষেত্ৰকৰ্ম সম্পাদন কৰে। তদুপৰি, ক্ষেত্ৰকৰ্মত যদিও জনগোষ্ঠীৰ সদস্যসকলৰ লগত অধিক সময় অতিবাহিত কৰে, সমাজতাত্ত্বিক ক্ষেত্ৰকৰ্মত দৰাচলতে অধ্যয়নৰত সমাজৰ ছবিখন একেবাৰে প্ৰাণবন্ত বা সজীৱ ৰূপত ফুটাই তোলাতো বাঞ্ছনীয় নহয়।

সমাজতত্ত্ব অধ্যয়নত ক্ষেত্ৰকৰ্ম ঃ কিছু সমস্যা
(Field Work in Sociology : Some Difficulties)

নৃতত্ত্ববিদসকলে বিশ্বৰ দুৰ্গম অঞ্চলৰ আদিম জনজাতিসকলৰ বিষয়ে কৰা অধ্যয়নবোৰতকৈ তুলনামূলকভাৱে আধুনিক আমেৰিকান সম্প্ৰদায়ৰ ছাত্ৰসকলে মুখামুখি হোৱা সমস্যাবোৰ স্বভাৱতে বেলেগ ধৰণৰ। প্ৰথমাৱস্থাত অধ্যয়নকাৰীয়ে এজন শিক্ষিত মানুহৰ সংস্পৰ্শলৈ আহে। এইটো নিশ্চিতভাৱে কব পাৰি যে সেইসকলৰ কিছুমানে বা বহুতেই গৱেষণাৰ প্ৰতিবেদন পঢ়িব পাৰিব। যদি তেওঁ অধ্যয়ন কৰা জিলাখনৰ নামটো মই কৰাৰ দৰে লুকুৱাই ৰাখে, সেই অধ্যয়নটো প্ৰকৃততে ক'ত কৰা হ'ল, বাহিৰৰ বহুলোকে হয়তো বিচাৰি নাপাব.....। জিলাখনৰ

বাসিন্দাসকলৰ বাবে অৱশ্যে জ্ঞাত যে সেই অধ্যয়ন তেওঁলোকক লৈ কৰা অধ্যয়ন। সেই পৰিপ্ৰেক্ষিতত নাম সলনি হ'লেও মানুহবোৰ সলনি হ'ব নোৱাৰে। গৱেষকজনক তেওঁলোকে মনত ৰাখে আৰু কোন কোন ব্যক্তিৰ লগত ঘনিষ্ঠতা ৰাখিছিল, সেয়াও জানে। বিভিন্ন গোটসমূহৰ লগত জড়িত থকা ব্যক্তিসকলক কোন গোটৰ লগত মিলিত হ'ব সেই বিষয়েও তেওঁলোকৰ নিৰ্ভুল জ্ঞান থাকে।
এনে এক পৰিস্থিতিত গৱেষকজনে এটি গধুৰ দায়িত্ব বহন কৰিবলগা হয়। তেওঁৰ গ্ৰন্থখনে অধ্যয়নৰত সমাজৰ ব্যক্তিসকলৰ বাবে কিছু সহায়ক হ'ব বুলি ভাবিব পাৰে আৰু অন্ততঃ যিকোনো ক্ষতি সাধন হ'ব পৰা সম্ভাব্য অৱকাশ থাকিলেও সেইবোৰ ভালকৈ চিনাক্ত কৰি যথাসম্ভৱ হ্ৰাস কৰিব লাগে। –William Foote Whyte, Street Corner Society, page 342

উদাহৰণস্বৰূপে, আমেৰিকাৰ সমাজতত্ত্ববিদ উইলিয়াম ফুট হোৱাইটে (William Foote Whyte) ইটালীয়ান-আমেৰিকান সম্প্ৰদায়ৰ লোকসকলৰ এক বস্তি অঞ্চলত (Slum area) ৰাস্তাত ঘূৰি ফুৰা এটি গোটৰ (Gang) সদস্যসকলক অধ্যয়ন কৰি ষ্ট্ৰীট কৰ্ণাৰ চ'চাইটি (Street Corner Society) নামৰ বিখ্যাত গ্ৰন্থখন লিখিছিল। তেওঁ সেই এলেকাত প্ৰায় চাৰে তিনিবছৰমান বাস কৰিছিল। তাৰ সদস্যসকলৰ লগত সময় কটাইছিল (Hanging Out)। এইসকল আছিল প্ৰধানকৈ দুখীয়া নিবনুৱা যুৱকৰ দল। তেওঁলোক আছিল এক বহিৰাগত জনগোষ্ঠীৰ আমেৰিকান বংশোদ্ভৱৰ প্ৰথম প্ৰজন্মৰ লোক। সমাজতাত্ত্বিক ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ এই উদাহৰণটিৰ নৃতাত্ত্বিক অধ্যয়নৰ লগত মিল আছে। আনহাতে দুয়োবিধ ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ মাজত কিছুমান মন কৰিবলগীয়া পাৰ্থক্য আছে (বন্ধনীৰ ভিতৰত থকা কথাখিনি চোৱা)। কিন্তু সমাজতাত্ত্বিক ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ ধৰণ কেৱল এইটোৱেই হ'ব নোৱাৰে। ই অন্য প্ৰকাৰৰো হ'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, আন এজন সমাজতত্ত্ববিদ মাইকেল বুৰাৱই চিকাগোৰ এটা কাৰখানাত এজন মেচিন নিৰ্মাতা (Machinist) হিচাপে কেইবা মাহো কাম কৰিছিল আৰু সেই কাৰখানাৰে বনুৱাসকলৰ দৃষ্টিভংগীৰে তেওঁৰ অভিজ্ঞতা সম্বলিত গ্ৰন্থখন লিখি উলিয়াইছিল।

ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বত ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশবোৰ ফুটি উঠিছিল গাঁও অধ্যয়নৰ সময়ত। ১৯৫০ চনৰ সময়ছোৱাত ভাৰতীয় আৰু বিদেশী নৃতত্ত্ববিদ তথা সমাজতত্ত্ববিদে গ্ৰাম্য জীৱন-প্ৰণালী আৰু সমাজ-ব্যৱস্থাৰ বিষয়ে অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰিছিল। আগৰ নৃতত্ত্ববিদসকলে জনজাতি সম্প্ৰদায়বোৰক অধ্যয়নৰ ক্ষেত্ৰ হিচাপে লোৱাৰ দৰে গ্ৰামীণ সমাজকো তেনেদৰেই লোৱা হৈছিল। গাঁওবোৰো বিশেষ পৰিধিৰে 'সীমিত সম্প্ৰদায়'ৰ দৰে আছিল আৰু কেৱল এজন ব্যক্তিৰ দ্বাৰাই অধ্যয়ন সম্ভৱ হৈছিল। ক'বলৈ গ'লে সমাজতত্ত্ববিদজনে গাঁওখনৰ সকলো দিশ বা ব্যক্তিক পুংখানুপুংখ ৰূপে বুজিবৰ চেষ্টা কৰিছিল আৰু নিৰীক্ষণ কৰিছিল। তদুপৰি ঔপনিবেশিক শাসনকালত নৃতত্ত্ব বিষয়টি ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদীসকলৰ মাজত সিমান জনপ্ৰিয় নাছিল। কাৰণ তেওঁলোক আদিবাসী সমাজৰ অধ্যয়নৰ লগতহে অধিক ঘনিষ্ঠভাৱে জড়িত আছিল। ভালেমান শিক্ষিত ভাৰতীয় লোকে অনুভৱ কৰিছিল যে নৃতত্ত্ব বিজ্ঞানে ঔপনিবেশিকতাৰ পক্ষপাতিত্ব কৰিছিল। কাৰণ নৃতত্ত্ববিদসকলে ঔপনিবেশিক ভাৰতীয় সমাজৰ আধুনিকতাৰে চুব নোৱাৰা সমাজৰ বিষয়েহে বৰকৈ গুৰুত্ব দিছিল। সমাজৰ ক্ৰমাগত উন্নতি বা ইতিবাচক দিশটোক প্ৰাধান্য দিয়া নাছিল। সেইবাবে

সমাজতত্ত্ববিদসকলে জনজাতি সমাজ অধ্যয়ন কৰাৰ উপৰিও গাঁও বা গাঁওবাসী অধ্যয়নক গুৰুত্ব সহকাৰে আৰু আগ্ৰহেৰে লোৱা পৰিলক্ষিত হৈছিল। প্ৰাচীন নৃতত্ত্ব আৰু ঔপনিবেশিকতাবাদৰ মাজত যোগসূত্ৰৰ বিষয়ে অনেক সময়ত প্ৰশ্নও উত্থাপিত হৈছিল। ক্ষেত্ৰভিত্তিক অধ্যয়নৰ প্ৰসংগত মেলিন'চকি, ইভান প্ৰিটচাৰ্ড আৰু অন্যান্য অসংখ্য বিখ্যাত লিখকৰ নাম উদাহৰণ হিচাপে দাঙি ধৰিব পাৰি। এই উদাহৰণবোৰে এইটোকে সূচায় যে যিবোৰ এলেকা আৰু জন সমষ্টি নৃতত্ত্ববিদ সকলৰ বাবে অধ্যয়নৰ প্ৰধান ক্ষেত্ৰ স্বৰূপ আছিল, সেই ঠাইবোৰ বহু সাম্ৰাজ্যবাদী দেশৰ শাসনত আছিল আৰু নৃতত্ত্ববিদ সকলো সেই দেশৰে লোক আছিল।

ক্ৰিয়া কলাপ-৩ (Activity-3)

তুমি যদি গাঁৱৰ বাসিন্দা : যিসকলে কেতিয়াও গাঁও দেখা নাই, তেওঁলোকক তোমালোকৰ গাঁওখনৰ বিষয়ে বৰ্ণনা দিবলৈ চেষ্টা কৰা। গাঁওবাসী হিচাপে তোমালোকৰ জীৱন-ধাৰণৰ কোনবোৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য তোমাৰ বৰ্ণনাত গুৰুত্ব দিবা? বোলছবি বা দূৰদৰ্শনত গাঁও বা গাঁৱৰ বিৰৰণ দিয়া তোমালোকে নিশ্চয় দেখিছা। সেই গাঁওবোৰৰ বিষয়ে তোমালোকে কি ভাবা আৰু সেইবোৰ গাঁও তোমালোকৰ গাঁওবোৰৰ পৰা কেনেকৈ বেলেগ বুলি ভাবা? তোমালোকে ৰূপালী পৰ্দাত বা দূৰদৰ্শনত দেখা পোৱা চহৰবোৰৰ কথাও ভাবাচোন। তোমালোকে তাত থাকিবলৈ বিচাৰা নেকি? কাৰণসহ উত্তৰবোৰ যুগুত কৰা।
তুমি যদি এখন নগৰ বা মহানগৰৰ বাসিন্দা তুমি বাস কৰা এলেকাটোৰ বাসিন্দাসকলৰ বিষয়ে কাৰোবাৰ আগত বৰ্ণনা কৰা যিসকলে তোমাৰ এলেকাটো কেতিয়াও দেখা নাই। নগৰবাসী হৈ তোমাৰ জীৱন-ধাৰণৰ কোনবোৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য তোমাৰ বৰ্ণনাত গুৰুত্ব দিবা? বোলছবি বা দূৰদৰ্শনত দেখা পোৱা বিভিন্ন এলেকাবোৰ তোমাৰ নিজৰ এলেকাৰ লগত একেই নে বেলেগ? গোয়াছবি বা দূৰদৰ্শনত প্ৰদৰ্শন কৰা গাঁও তুমি নিশ্চয় দেখিছা। তুমি সেই গাঁওবোৰত থাকিবলৈ বিচৰা নেকি? কাৰণসহ তোমাৰ উত্তৰবোৰ যুগুত কৰা।

যি কি নহওক, প্ৰণালীভিত্তিক কাৰণৰ উপৰি গাঁও অধ্যয়নৰ এক সুকীয়া গুৰুত্ব আছে । বিশেষকৈ নতুনকৈ স্বাধীন হোৱা ভাৰতবৰ্ষত গাঁও অধ্যয়নৰ নিচিনা বিষয়বোৰে ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বত প্ৰৱলভাৱে মনোযোগ আকৰ্ষণ কৰিছিল। গ্ৰাম্য সমাজক উন্নতিৰ পথত আগুৱাই নিবলৈ চৰকাৰো সমানে আগ্ৰহী। জাতীয় আন্দোলন বিশেষকৈ মহাত্মা গান্ধীয়ে দেশৰ 'গাওঁ উন্নয়ন' আঁচনিবোৰত সক্ৰিয় ভাৱে জড়িত হৈ পৰিছিল। পাৰিবাৰিক গ্ৰাম্য জীৱনৰ লগত শেহতীয়া ঐতিহাসিক যুগৰ বাবেও বহু শিক্ষিত ভাৰতীয়ই গ্ৰাম্য প্ৰণালীৰ প্ৰতি অধিক আকৃষ্ট হোৱা দেখা। মুঠৰ ওপৰত এইটো ক'ব পাৰি যে ভাৰতৰ প্ৰায়ভাগ মানুহৰ বসতিস্থান আছিল গাঁও আৰু আজিও অধিক সংখ্যক লোক গাৱত বাস কৰে। এইবোৰ কাৰণতে গাঁও অধ্যয়নে ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বত এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান অধিকাৰ কৰিছিল আৰু ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন প্ৰণালীবোৰ গাঁও অধ্যয়নৰ বেলিকা প্ৰযোজ্য হৈ পৰিছিল।

অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণৰ কিছুমান সীমাবদ্ধতা (Some Limitations of Participant Observation) ঃ

তোমালোকে ইতিমধ্যে দেখা পালা যে অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণে কোনবোৰ কাম কৰিব পাৰে। অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণৰ প্ৰধান শক্তি হৈছে যে — ই ভিতৰৰ পৰা চাব পৰা এক দৃষ্টিভংগীৰ (Insider's perspective) সহায়েৰে জীৱনৰ বহুত মূল্যৱান আৰু বিস্তৃত ছবিখন আগলৈ আনিব পাৰে। ক্ষেত্ৰকৰ্মৰ প্ৰয়োজন অনুসাৰে যিখিনি সময় আৰু চেষ্টা ক্ষেত্ৰকৰ্মত বিনিয়োগ কৰা হয়, সেইখিনি বিনিয়োগৰ উপযুক্ত প্ৰতিদান লাভ কৰিব পাৰি একমাত্ৰ এজন ভিতৰুৱা হৈ চাব পৰা দৃষ্টিভংগীৰে। গৱেষণাৰ অন্যান্য প্ৰণালীসমূহে অধ্যয়ন ক্ষেত্ৰত দীৰ্ঘদিন থাকিও 'ক্ষেত্ৰ'ৰ জ্ঞান আয়ত্ব কৰাৰ দাবী কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ সেইবোৰ গৱেষণাই চমু আৰু খৰতকীয়া ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নহে কৰে। ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নে পূৰ্বতে অনুমান কৰা ধাৰণাবোৰক শুধৰণি কৰাত সহায় কৰে, যিবোৰ ধাৰণা প্ৰায়ে ভুল বা পক্ষপাতিত্বমূলক হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নে গৱেষকক অধ্যয়ন কৰা বিষয়ত আকৰ্ষণ অনুযায়ী পথ পৰিৱৰ্তনৰ ইংগিতো দিব পাৰে আৰু বিভিন্ন পৰিস্থিতি বা প্ৰসংগৰ মুখামুখি হওঁতে সম্ভাব্য প্ৰভাৱৰ কথাও ক'ব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ধৰা হওক কোনো এখন সমাজত এবছৰত অধিক উৎপাদন আৰু অন্য এবছৰত কম উৎপাদন। উৎপাদনৰ তাৰতম্যৰ বাবে সামাজিক সংৰচনা (Structure) বা সংস্কৃতিৰ বিভিন্ন দিশবোৰো বেলেগে বেলেগে প্ৰকাশ পাব পাৰে। ঠিক সেইদৰে চাকৰিত নিয়োজিত ব্যক্তিসকলৰ আচৰণ আৰু নিবনুৱাসকলৰ আচৰণৰ মাজত পাৰ্থক্য থাকিব পাৰে ইত্যাদি।

গাঁও অধ্যয়নৰ বিভিন্ন শৈলী
(Different Styles of Doing Village Studies)

১৯৫০-১৯৬০ চনৰ সময়ছোৱাত ভাৰতীয় সমাজতত্ত্বত গাঁও অধ্যয়নক প্ৰধানকৈ পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত কৰ্মৰূপে গণ্য কৰা হৈছিল। ইয়াৰ ভালেমান আগতেও উইলিয়াম (William) আৰু চাৰ্লট ৱাইজাৰ (Charlotte Wiser) নামৰ এহাল মিচনেৰী দম্পতিয়ে তেওঁলোকৰ মিছনেৰী কামৰ বাবে উত্তৰ প্ৰদেশৰ এখন গাঁৱত পাঁচ বছৰ কাল অতিবাহিত কৰিছিল। তেওঁলোকে গাঁও অধ্যয়নৰ ভিত্তিত 'বিহাইণ্ড মাড ৱালচ' (Behind Mud Walls) নামেৰে এখন বিখ্যাত গ্ৰন্থ লিখিছিল। উইলিয়াম ৱাইজাৰ সমাজতত্ত্বৰ শিক্ষাৰে শিক্ষিত এজন অভিজ্ঞ ব্যক্তি আছিল আৰু তেওঁ ইয়াৰ আগতেও 'যজমানী প্ৰথা'ৰ (Jajmani System) বিষয়ে এখন বিদ্যায়তনিক গ্ৰন্থ লিখি উলিয়াইছিল।

১৯৫০ৰ সময়ছোৱাত গাঁও অধ্যয়নবোৰত ভিন্ ভিন্ বিষয়বস্তু সন্নিবিষ্ট হ'বলৈ ধৰে। এই অধ্যয়নবোৰ ভিন্ ভিন্ ৰূপত কৰা হৈছিল। প্ৰাচীন সামাজিক নৃতাত্ত্বিক অধ্যয়নবোৰ ৰচনাশৈলীৰ ফালৰ পৰা বিশেষভাৱে বিখ্যাত আছিল। পূৰ্বতে অধ্যয়নৰ গণ্ডীৰূপে মানি অহা 'জনজাতি' বা 'সীমিত সম্প্ৰদায়'ৰ ঠাই অধিকাৰ কৰিছিল গাঁও বা গ্ৰাম্যসমাজে। সম্ভৱত এনেধৰণৰ ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ আধাৰতে প্ৰস্তুত কৰা সকলোৰে পৰিচিত বিখ্যাত গ্ৰন্থখন হৈছে এম. এন. শ্ৰীনিবাসৰ (M.N. Srinivas) 'দা ৰিমেম্বাৰ্ড ভিলেজ' (The Remembered Village)। শ্ৰীনিবাসে মহীশূৰ

(Mysore) ৰ সমীপৰ ৰামপুৰ নামৰ এখন গাঁৱত এবছৰ কাল কটাইছিল। গ্ৰন্থখনৰ নামটোৱেই সূচায় যে, শ্ৰীনিবাসৰ ক্ষেত্ৰ সম্বলিত টোকাবোৰ ঘটনাক্ৰমে জুইত জাহ গৈ ধ্বংস হৈছিল আৰু স্মৃতি ৰোমান্থন কৰিয়েই তেওঁ সেই গাঁওখনৰ বিষয়ে গ্ৰন্থখন লিখি উলিয়াইছিল।

১৯৫০ৰ সময়ছোৱাত গাঁও অধ্যয়নৰ ভিত্তিত প্ৰস্তুত কৰা আন এখন বিখ্যাত গ্ৰন্থ হৈছে এছ. চি. ডুবে (S.C.Dube)ৰ 'Indian Village'। অন্ধ্ৰপ্ৰদেশৰ ওচমানিয়া বিশ্ববিদ্যালয়ৰ গৱেষক পণ্ডিত এছ. চি. ডুবেই চেকেন্দ্ৰাবাদৰ সমীপৰ 'ছমিৰপেট' (Shamirpet) নামৰ গাঁওখন অধ্যয়ন কৰিছিল। গাঁওখন অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে বহু বিষয় মিশ্ৰিত দলটোৰ (Multi Diciplinary team) অন্যতম সদস্য আছিল এছ. চি. ডুবে। সেই বিশেষজ্ঞ দলটোত ভালেমান বিজ্ঞানীৰ সংমিশ্ৰণ ঘটিছিল যেনে— কৃষিবিজ্ঞানী, অৰ্থনীতিবিদ, পশুচিকিৎসা বিজ্ঞানী আৰু স্বাস্থ্যখণ্ডৰ বিজ্ঞানীসকল। এয়া আছিল প্ৰকৃততে এটা বিশাল গোটৰ সামূহিক প্ৰকল্প (Project)। এই প্ৰকল্পৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য কেৱল গাঁওখনক অধ্যয়ন কৰাটোৱেই নহয়, বৰং গাঁওখনক সকলো দিশত উন্নতিৰ পথত আগবঢ়াই নিয়াতো আছিল অন্যতম উদ্দেশ্য। প্ৰকৃততে 'ছমিৰপেট' নামৰ গাঁওখনক এটি গৱেষণাগাৰ ৰূপে গণ্য কৰা হৈছিল আৰু গ্ৰাম্য উন্নয়নৰ সকলোবোৰ আঁচনি যথাৰ্থ ৰূপত আগবঢ়াই নিবলৈ প্ৰচেষ্টা কৰা হৈছিল।

তদুপৰি ১৯৫০ চনত 'কৰ্ণেল ভিলেজ ষ্টাদি প্ৰজেক্ট' (Cornel Village Study Project) ত প্ৰকাশ পোৱা গাঁও অধ্যয়নৰ আন এটা শৈলীও মন কৰিবলগীয়া। কৰ্ণেল (Cornel) বিশ্ববিদ্যালয়ে আগভাগ লোৱা এই প্ৰকল্পত আমেৰিকাৰ সামাজিক নৃতত্ত্ববিদ, মনোবৈজ্ঞানিক আৰু ভাষাবিদসকলক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি উত্তৰ প্ৰদেশৰ পূব অঞ্চলত ভালেমান গাঁও অধ্যয়ন কৰা হৈছিল। এই প্ৰকল্পটি বিদ্যায়তনিক দিশত উচ্চাভিলাষী প্ৰকল্প আছিল। একেদৰেই এই প্ৰকল্পটিৰ জৰিয়তে গ্ৰাম্য সমাজ আৰু সংস্কৃতিৰ বিষয়ে বহু বিষয় সংমিশ্ৰিতভাৱে অধ্যয়ন কৰা হৈছিল। এই প্ৰকল্পটিত ভালেকেইজন ভাৰতীয় পণ্ডিতো জড়িত আছিল। যিসকলে ভালেকেইজন আমেৰিকাৰ পণ্ডিতক ভাৰতীয় গ্ৰাম্য সমাজৰ বিষয়ে জ্ঞান দিছিল আৰু পিছলৈ আমেৰিকাৰ সেই পণ্ডিতসকল ভাৰতীয় সমাজ অধ্যয়নৰ বাবে বিখ্যাত হৈ পৰিছিল।

যিহেতুকে ক্ষেত্ৰকৰ্মীসকলে পূৰ্ণকালীন ব্যৱস্থাৰে ক্ষেত্ৰকৰ্মত দীঘলীয়াকৈ নিজকে নিয়োজিত কৰে, গতিকে অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষকসকলে ক্ষেত্ৰকৰ্মত উদ্ভৱ হ'ব পৰা সম্ভাব্য অনেক ভুল-ত্ৰুটি বা পক্ষপাতিত্ব মনোভাববোৰ আঁতৰ কৰা সুবিধা তেওঁলোকৰ থাকে। সাধাৰণতে জৰীপ, প্ৰশ্নসূচী অথবা কম দিনৰ ব্যৱধানতে ক্ষেত্ৰকৰ্ম সমাপন কৰিব লগা প্ৰক্ৰিয়াবোৰত অনিবাৰ্য কাৰণত ভুল থকাৰ সম্ভাৱনা বেছি। কিন্তু গৱেষণাৰ সকলোবোৰ অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ দৰেই ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন পদ্ধতিৰো কিছুমান দুৰ্বলতা আছে। অন্যথা সকলো সমাজ বিজ্ঞানীয়ে কেৱল এই পদ্ধতিকেই গ্ৰহণ কৰিলেহেঁতেন।

ক্ষেত্ৰকৰ্মৰ স্বাভাৱিক গুণবোৰলৈ চালে দেখা যায় যে এবিধ পুংখানুপুংখ অধ্যয়নৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা এক

দীঘলীয়া কামৰ তালিকা। এইটো কৰা হয় যেতিয়া গৱেষণা কাৰ্য এজন ব্যক্তিৰ দ্বাৰা চলাই নিয়া হয়। ক'বলৈ গ'লে এখন গাঁও বা এটা জনগোষ্ঠী অধ্যয়নৰ যোগেদি ক্ষেত্ৰকৰ্মই বহুল বিশ্বখনৰ কেৱল এটি অতি সৰু অংশকহে সামৰি লয়। আমি কেতিয়াও নিশ্চিত নহয় যে, নৃতত্ত্ববিদ অথবা সমাজতত্ত্ববিদসকলে ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ বেলিকা যিবোৰ নিৰীক্ষণ কৰে, সেইবোৰ বৃহৎ পৰিসৰতো (যেনে — আন গাঁওসমূহ, আঞ্চলিক এলেকা বা সমগ্ৰ ৰাষ্ট্ৰ) সাধাৰণতে একেদৰেই পাব পাৰি, অথবা এইবোৰ বিশেষভাৱেই অসাধাৰণ। সম্ভবতঃ ক্ষেত্ৰ অধ্যয়নৰ এইটোৱেই আটাইতকৈ ডাঙৰ অসুবিধাজনক দিশ।

ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ আন এটা সীমাবদ্ধতা থাকে। আমি এইটো নিশ্চিত হ'ব নোৱাৰো যে যুগুতাই তোলা টোকাবোৰ নৃতত্ত্ববিদসকলৰ প্ৰকাশভংগী নে অধ্যয়নৰত ব্যক্তিসকলৰ। অৱশ্যে অধ্যয়ন কৰা ব্যক্তিসকলৰ মনোভাৱক প্ৰতিনিধিত্ব কৰি প্ৰকাশ কৰাটোও গৱেষণাৰ এটা উদ্দেশ্য। কিন্তু হ'লেও এইটো সদায় সম্ভৱ যে কোনখিনি কথা টোকাবহীত লিপিবদ্ধ কৰিব বা কোনবোৰ তেওঁ গ্ৰন্থত বা প্ৰৱন্ধত প্ৰকাশ কৰিব সেয়া নৃতত্ত্ববিদসকলে চেতন বা অৱচেতন মনেৰে হ'লেও বিবেচনা কৰে। যিহেতুকে নৃতত্ত্ববিদসকলৰ লেখনিৰ বাহিৰে আন কোনো বিৱৰণ পাবলৈ নাই, সেয়ে এইবিলাকত পক্ষপাতিত্বৰ সুৰুঙা অথবা ভুল (Error) থকাতো সদায় স্বাভাৱিক।

ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ একপক্ষীয় গুণৰ বাবে সাধাৰণতে অনেক সময়ত এই পদ্ধতিক সমালোচনাও কৰা হয়। নৃতত্ত্ববিদ বা সমাজতত্ত্ববিদ সকলে প্ৰশ্ন সোধে, উত্তৰবোৰ আগবঢ়ায় আৰু অধ্যয়ন কৰা লোকসকলৰ পক্ষে থিয় হৈ (For the People) বক্তব্য ৰাখে। এই ভাৱধাৰাক হস্তক্ষেপ কৰি আকৌ কিছুমান পণ্ডিতে কিছুমান কথোপকথন (Dialog) আৰ্হিৰ বিষয়ে পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। এই আৰ্হি অনুসৰি ক্ষেত্ৰকৰ্মৰ সবিশেষ ফলাফলবোৰ উপস্থাপন কৰাৰ সময়ত উত্তৰদাতা আৰু অধ্যয়নৰ অন্তৰ্গত সকলো ব্যক্তিক সাঙুৰি লব পাৰি। নিশ্চিত ৰূপত ক'বলৈ গ'লে ইয়াৰ দ্বাৰা এইটো বুজিব লাগিব যে গৱেষকৰ অধ্যয়নখিনিক সাধাৰণ জনতাৰ ভাষ্যলৈ ৰূপান্তৰ কৰি তেওঁলোকৰ মতামতসহ বাণীবদ্ধ কৰা হয়। এই ব্যৱস্থাৰ দ্বাৰা এজন গৱেষক আৰু গৱেষণাৰত ব্যক্তিসকলৰ মাজত থকা সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক ব্যৱধানবোৰ সংকুচিত হ'ব ধৰিছে, সেইবাবে গৱেষণাৰত ব্যক্তিসকলৰ দ্বাৰা গৱেষকজনৰ অধ্যয়নখিনিক প্ৰশ্ন কৰা, শুধৰিণ কৰা বা গুণগত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰাৰ প্ৰৱল সম্ভাৱনা দেখা যায়। এইটোৱে নিশ্চয়কৈ সমাজতাত্ত্বিক গৱেষণাক অধিক জটিলতৰ কৰাৰ উপৰিও বিতৰ্কমূলক কৰি তুলিব। কিন্তু অৱশেষত ই হয়তো এটা ভাল পদক্ষেপ হৈ উঠিব, কাৰণ ইয়াক সমাজবিজ্ঞানত অধিক গণতান্ত্ৰিক ধাৰাৰে আগবঢ়াই নিয়াৰ সুবিধা হ'ব। একেদৰেই বহুসংখ্যক লোকৰ অংশগ্ৰহণেৰে বিশ্লেষণাত্মক ভাৱে 'জ্ঞান' অৰ্জনৰ পথো প্ৰশস্ত হ'ব।

জৰীপ (Survey) ঃ

সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়ন পদ্ধতিবোৰৰ ভিতৰত সম্ভৱত জৰীপ পদ্ধতিয়েই সকলোৰে বাবে পৰিচিত। বৰ্তমান জৰীপ আধুনিক মানুহৰ ৰাজহুৱা জীৱনৰ এটি প্ৰধান অংগ হৈ পৰিছে। সমাজতত্ত্বৰ উপৰি আজিকালি সমগ্ৰ পৃথিৱীতে প্ৰায় সকলো প্ৰসংগতে জৰীপৰ ব্যৱহাৰ অতি প্ৰৱল হৈ পৰিছে। ভাৰততো বিদ্যায়তনিক ক্ষেত্ৰৰ উপৰিও বিভিন্ন উদ্দেশ্যত জৰীপৰ ব্যৱহাৰ ক্ৰমাগতভাৱে বাঢ়ি যোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে। নিৰ্বাচনৰ প্ৰাক্‌মুহূৰ্তত

সম্ভাব্য ফলাফল নিৰ্ণয় কৰা, উৎপাদিত নতুন সামগ্ৰীবোৰ বিক্ৰীৰ বাবে বজাৰভিত্তিক কৌশল তৈয়াৰ কৰা আৰু বিভিন্ন বিষয় সম্পৰ্কে প্ৰস্তুত কৰা জনপ্ৰিয় মতামতবোৰ প্ৰচাৰ কৰা আদি অনেক ধৰণৰ কামৰ বাবে জৰীপ কাৰ্য হাতত লোৱা হয়।

জৰীপৰ শব্দগত অৰ্থই প্ৰকাশ কৰে যে, জৰীপ হৈছে কোনো পৰিস্থিতিৰ পুনঃ নিৰীক্ষণ কৰিবলৈ কৰা এক প্ৰচেষ্টা। জৰীপ হৈছে কোনো বিশেষ বিষয় অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে জন প্ৰতিনিধিক সাৱধানেৰে বাছনি কৰি, তেওঁলোকৰ পৰা তথ্য আহৰণ কৰি ইয়াৰ সৰ্বাত্মক আৰু বিস্তৃত পৰিসৰ অধ্যয়ন কৰা এক প্ৰক্ৰিয়া। এই জন প্ৰতিনিধিক সাধাৰণতে উত্তৰদাতা (Respondents) বুলি কোৱা হয়। গবেষকে সোধা প্ৰশ্নৰ উত্তৰ তেওঁলোকে যোগান ধৰে। সাধাৰণভাৱে জৰীপ কাৰ্য চলাই নিবৰ বাবে এটা অধ্যয়নকাৰী দলৰ প্ৰয়োজন হয়। দলটোৰ প্ৰথম গোটটো গঠিত হয় কিছুমান ব্যক্তিৰ দ্বাৰা যিসকলে জৰীপৰ মূল আঁচনি আৰু পদ্ধতি বা অভিকল্প প্ৰস্তুত কৰিব 'গৱেষক দল' আৰু দ্বিতীয় গোটটো হৈছে তেওঁলোকৰ সহযোগী দল (অনুসন্ধানকাৰী বা গৱেষণা সহায়কসকল)। জৰীপত সন্নিৱিষ্ট হোৱা প্ৰশ্নসমূহ বিভিন্ন প্ৰকাৰে অৱতাৰণা কৰা হয় আৰু সোধা হয়। কেতিয়াবা অনুসন্ধানকাৰী ব্যক্তিগতভাৱে মুখামুখি হওঁতেও প্ৰশ্নবোৰ মৌখিকভাৱে সুধি লয়। কেতিয়াবা এনেধৰণৰ প্ৰশ্নবোৰ টেলিফোনেৰে কথা-বতৰা হওঁতে সুধিব পাৰে। তদুপৰি লিখিতভাৱে যুগুত কৰা 'প্ৰশ্নসূচীৰ' (Questionnaires) সহায়েৰেও অনুসন্ধানকাৰীয়ে প্ৰশ্নবোৰৰ উত্তৰবোৰ সংগ্ৰহ কৰে।

লোকপিয়ল আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় নমুনা জৰীপ সংগঠন

(The Census and the National Sample Survey Organisation)

ভাৰতবৰ্ষত প্ৰতি দহ বছৰৰ অন্তৰে অন্তৰে লোকপিয়ল কৰা হয়। ই বিশ্বৰ ভিতৰতে এটা বিস্তৃত কাৰ্যসূচী। (জনসংখ্যাৰ দিশত বিশ্বৰ সৰ্ববৃহৎ দেশ যদিও চীন দেশত এই ধৰণৰ নিয়মীয়া জৰীপ কৰা নহয়)। ভাৰতবৰ্ষত এই লোকপিয়লত বহু লাখ অনুসন্ধানকাৰী আৰু ৰচদপাতি যোগান ধৰা সংগঠনবোৰো জড়িত হৈ থাকে। এই কামত ভাৰত চৰকাৰে বহু ধনৰ খৰচ বহন কৰিব লাগে। যি কি নহওক, এই সামগ্ৰিক অৰ্থ ব্যয়ৰ ফলস্বৰূপে আমি দেশখনৰ এখন নিখুঁত আৰু সৰ্বাত্মক জৰীপ পাওঁ, য'ত প্ৰতিঘৰ মানুহ আৰু এক বিলিয়নতকৈ অধিক জনসংখ্যাক সাঙুৰি লোৱা হয়। স্বাভাৱিকতে এনেধৰণৰ বিশাল জৰীপ কাৰ্যবোৰ দেশত সঘনাই হাতত ল'ব নোৱাৰি। ক'বলৈ গলে বিশ্বৰ উন্নত দেশবোৰৰ বহুতেই এনেধৰণৰ পূৰ্ণাংগ লোকপিয়লৰ কাম হাতত নলয় । তাৰ পৰিবৰ্তে বহুত দেশে নমুনা জৰীপৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে, কাৰণ এনেধৰণৰ জৰীপবোৰক নিখুঁত বুলি ভবা হয়। ভাৰতবৰ্ষত ৰাষ্ট্ৰীয় নমুনা জৰীপ সংগঠনে (National Sample Survey Organisation NSSO) প্ৰতিবছৰে দৰিদ্ৰতা আৰু নিবনুৱা সমস্যা আৰু অন্যান্য বিষয় অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে এনেধৰণৰ নমুনা জৰীপ চলায়। প্ৰতি পাঁচ বছৰৰ অন্তত এই সংগঠনে প্ৰায় ১.২ লাখ ঘৰ আৰু ৬ লাখতকৈ অধিক জনসংখ্যাক সাঙুৰি লৈ বহল ভিত্তিত জৰীপ চলায়। সংখ্যাৰ ফালৰ পৰা ই যথেষ্ট বৃহৎ আকাৰৰ নমুনা সেইবাবে NSSO ৰ জৰীপবোৰক সমগ্ৰ বিশ্বত পৰিচালনা কৰা জৰীপবোৰৰ ভিতৰত অন্যতম বৃহৎ জৰীপ বুলি

গণ্য কৰিব পাৰি। যিহেতু ভাৰতৰ মুঠ জনসংখ্যা ১০০ কোটিতকৈও অধিক, তোমালোকে দেখিছা যে NSSO ৰ পাঁচ বছৰীয়া জৰীপে দেশৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ কেৱল ০.০৬ শতাংশ অথবা এক শতাংশৰ বিশ ভাগৰ এভাগতকৈ অলপহে বেছি সামৰি ল'ব। NSSO ৰ দ্বাৰা বাছনি কৰা নমুনা অনুপাত হিচাপত অতি ক্ষুদ্ৰ হ'লেও ইয়াৰ আধাৰত ভাৰতবৰ্ষৰ জনসংখ্যাৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্যৰ সম্ভেদ পাব পাৰি । কাৰণ এইখিনি নমুনা মুঠ জনসংখ্যাৰ উপযুক্ত প্ৰতিনিধি হোৱাকৈ বিজ্ঞানভিত্তিক পদ্ধতিৰে বাছনি কৰা হয়।

কেতিয়াবা ডাকযোগেও সেইবোৰ উত্তৰদাতালৈ পঠোৱা হয়। আজিৰ যুগত ক্ৰমাগতভাৱে বাঢ়ি অহা কম্পিউটাৰ আৰু দূৰসংযোগ প্ৰযুক্তিৰ সহায়েৰে তথ্য সংগ্ৰহৰ সুবিধা অধিক খৰতকীয়া হৈ উঠিছে। এইবোৰ প্ৰক্ৰিয়াৰে উত্তৰদাতাই ই-মেইল বা ইণ্টাৰনেট বা অন্যান্য প্ৰযুক্তি কৌশলৰ মাধ্যমেৰে প্ৰশ্নবোৰ পাব আৰু উত্তৰ দিব পাৰে।

সামাজিক অধ্যয়নত বৈজ্ঞানিক পদ্ধতি হিচাপে জৰীপৰ কিছুমান সুবিধা আছে। জনসমষ্টিৰ ক্ষুদ্ৰ অংশ অধ্যয়ন কৰা হয় যদিও জৰীপৰ ফলাফলবোৰ সমাজৰ বৃহৎ জনসমষ্টিৰ বাবে প্ৰযোজ্য হোৱাকৈ সাধাৰণীকৰণ (Generalisation) কৰিব পাৰি। এইদৰে দেখা যায় যে, সীমিত সময়, প্ৰচেষ্টা আৰু ধন বিনিময় কৰি সমাজৰ বৃহৎ জনসমষ্টিক জৰীপৰ সহায়ত অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। এই সুবিধাৰ বাবেই সমাজ বিজ্ঞান তথা অন্যান্য ক্ষেত্ৰত জৰীপ পদ্ধতি ক্ৰমান্বয়ে জনপ্ৰিয় হৈ পৰিছে।

নমুনাভিত্তিক জৰীপৰ (Sample Survey) সহায়ত লাভ কৰা ফলাফলবোৰে সাধাৰণীকৰণত অধিক সুফল লাভ কৰিছে। পৰিসংখ্যা বিজ্ঞানৰ এটি বিশেষ শাখা নমুনা সংগ্ৰহ সূত্ৰ (Sampling Theory) আৱিষ্কাৰৰ লগে লগে নমুনাভিত্তিক অধ্যয়নবোৰ অধিক উচ্চমানবিশিষ্ট হৈ পৰিছে। সূত্ৰবোৰে প্ৰধান উপাদান হিচাপে এটা চমু পথ দিছে অৰ্থাৎ নমুনাৰ প্ৰতিনিধিত্ব গুণবোৰক প্ৰাধান্য দিয়া হয়। কোনো জনসমষ্টিৰ মাজৰ পৰা আমি প্ৰতিনিধি নমুনা কেনেকৈ বাছনি কৰিম? বহলভিত্তিত ক'বলৈ হ'লে নমুনা বাছনি প্ৰক্ৰিয়া দুটা প্ৰধান সূত্ৰৰ (Principles) ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

প্ৰথম সূত্ৰ অনুসৰি জনসংখ্যাৰ প্ৰাসংগিক উপগোটবোৰ (Sub groups) চিনাক্ত কৰিব লাগে আৰু নমুনাত প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পৰা হ'ব লাগে। প্ৰায়বোৰ বৃহৎ জনসমষ্টিয়েই সমজাতীয় (Homogenous) নহয় বা হ'ব নোৱাৰে, সেইবোৰত নিৰ্দিষ্ট উপ গোট থাকিবই। ইয়াকে স্তৰীকৰণ কৰা বোলে । কিন্তু এইখিনিতে মন কৰিবা যে এইটো পাৰিসাংখ্যিক দৃষ্টিৰে বৰ্ণনা কৰা স্তৰীকৰণ যিটো তোমালোকে আগৰ অধ্যায়ত পঢ়া স্তৰীকৰণৰ সমাজতাত্ত্বিক অৱধাৰণা নহয় বা সমাজতাত্ত্বিক অৱধাৰণা 'সামজিক স্তৰীকৰণ'ৰ পৰা পৃথক। উদাহৰণস্বৰূপে আমি ভাৰতৰ জনসংখ্যাৰ বিষয়ে কওঁতে এই জনসংখ্যাক প্ৰায়ে দুটা ভাগত বিভক্ত কৰোঁ — গাঁও আৰু নগৰৰ জনসংখ্যা। এই দুয়োবিধ জনসংখ্যাৰ গোট এটা আনটোৰ পৰা পৃথক ৰূপত পোৱা যায়। যেতিয়া কোনো এখন ৰাজ্যৰ গ্ৰাম্য জনসাধাৰণৰ বিষয়ে বিবেচনা কৰা হয়, তেতিয়া বিভিন্ন সৰু-বৰ আকাৰৰ গাঁও অঞ্চলত বাস কৰা জনসমষ্টিৰ কথাকে কোৱা হয়। এইদৰেই এখন গাঁৱৰ জনসংখ্যাক বিভিন্ন স্তৰত ভাগ কৰিব পাৰি, যেনে— শ্ৰেণী, জাতি লিংগ, বয়স, ধৰ্ম বা অন্যান্য ভালেমান গুণাগুণৰ ভিত্তিত। চমুকৈ ক'বলৈ

হ'লে স্তৰীকৰণৰ (Stratification) ধাৰণাটো এনেধৰণৰ কোনো নমুনাত প্ৰতিনিধি হিচাপে অন্তৰ্ভুক্ত হ'বলৈ, বিশেষভাৱে নিৰ্ধাৰণ কৰা জনসংখ্যাৰ প্ৰাসঙ্গিক স্তৰবিলাকৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ নিৰূপণ কৰিব লাগিব। আকৌ প্ৰাসংগিক স্তৰ মানে কি বুজা যায়? গৱেষণাৰ নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য অনুযায়ী জনসংখ্যাৰ মাজত বিভিন্ন স্তৰবোৰ সৃষ্টি কৰা হয় আৰু সেয়াই সেই জনসমষ্টিৰ বাবে প্ৰাসংগিক স্তৰ। উদাহৰণস্বৰূপে—যদি 'ধৰ্মৰ প্ৰতি মানুহৰ মনোভাব' সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰা হয় তেতিয়া সকলো ধৰ্মৰ সদস্যকে অধ্যয়নত অন্তৰ্ভুক্ত কৰাটো প্ৰয়োজন হৈ পৰে। আকৌ যেতিয়া 'ট্ৰেড-ইউনিয়নৰ প্ৰতি মানুহৰ মনোভাব' সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰিব লগা হয় তেতিয়া শ্ৰমিক, মালিক আৰু উদ্যোগপতি আদি গোটবোৰৰ প্ৰতিনিধিক অধ্যয়ন কৰিব লাগে।

নমুনা বাছনিৰ দ্বিতীয় সূত্ৰটোৰ মতে অধ্যয়নৰ বাবে প্ৰকৃত একক গোট (Unit) বাছনি কৰিব পাৰি। এই গোটবোৰ কেতিয়াবা ব্যক্তি, কেতিয়াবা এখন গাঁও বা কেতিয়াবা এঘৰ মানুহো হ'ব পাৰে। এই প্ৰকাৰৰ নমুনা সাধাৰণতে বাছনি কৰা হয় ভাগ্য বা সুবিধাৰ (Chance) ভিত্তিত। এই প্ৰকাৰৰ নমুনা বাছনিক যাদৃচ্ছিকৰণ (Randomisation) বুলি কোৱা হয়। এই প্ৰক্ৰিয়া আকৌ সম্ভাব্যতা অৱধাৰণাৰ (Concept of Probability) ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। তোমালোকে হয়তো গণিত শাস্ত্ৰত সম্ভাব্যতা ধাৰণাৰ বিষয়ে পাই আহিছা। সম্ভাব্যতাৰ অৰ্থ হৈছে যি কোনো এটা ঘটনা সংঘটিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা অৰ্থাৎ প্ৰতি বিজুৰীয়া বা অযুগ্ম (Odd) সংখ্যাৰ অন্তত বা সমান বা যুগ্ম (Even) সংখ্যাৰ অন্তত একে ধৰণৰ ঘটনা ঘটাৰ সম্ভাৱনা। উদাহৰণস্বৰূপে আমি যেতিয়া এটা মুদ্ৰা ওপৰলৈ দলিয়াই দিওঁ, তেতিয়া মুদ্ৰাটোৰ এটা ফাল 'Head' বা ওপৰ হৈ পৰিব আৰু আনটো ফাল 'Tail' বা তলমুৰা হৈ পৰিব। স্বাভাৱিক অৱস্থাত মুদ্ৰাটোৱে হেড বা টেল হৈ পৰাৰ সম্ভাব্যতা হয়তো সমানে সমানে অৰ্থাৎ ৫০ শতাংশকৈ পাব। মুদ্ৰাটো ওপৰলৈ দলিয়াই দিওঁতে প্ৰকৃততে কোনটো ফাল ওপৰমুৰাকৈ পৰিব বা কোনটো ফাল তলমুৰাকৈ পৰিব সেয়া কেৱল ভাগ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব, আন কোনো কাৰণত নহয়। এনেধৰণৰ ঘটনাক যাদৃচ্ছিক ঘটনা (Random Event) বোলা হয়।

নমুনা বাছনিৰ ক্ষেত্ৰতো আমি একেই ধাৰণাকে ল'ব পাৰোঁ। আমি এই প্ৰকাৰে নিশ্চিত কৰিব পাৰো যে প্ৰকৃততে বাছনিত কোনজন ব্যক্তি বা কোনখন গাঁও বা কোনঘৰ মানুহ নমুনাত অন্তৰ্ভুক্ত হ'ব পাৰিব সেয়া কেৱল ভাগ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব, অন্য কাৰণে নহয়। এইদৰে নমুনাত ঠাই পাব পৰা সুবিধাটো লটাৰীত পুৰস্কাৰ লাভ কৰাৰ দৰে কেৱল ভাগ্যৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰিব । কিন্তু এনেধৰণৰ নমুনা বাছনি প্ৰক্ৰিয়া শুদ্ধ বুলি ক'ব পাৰি তেতিয়াহে, যেতিয়া প্ৰতিটো নমুনাৰে প্ৰতিনিধিত্ব কৰা গুণ সমানে থাকে। যদি জৰীপৰ অনুসন্ধানকাৰী দলে কেৱল ৰাষ্ট্ৰীয় ঘাইপথৰ কাষৰ গাওঁবোৰক অধ্যয়নৰ বাবে বাছনি কৰে, তেতিয়া তেনেকুৱা নমুনা বাছনিক যাদৃচ্ছিক নমুনা বুলি কব নোৱাৰি তেতিয়া ই হ'ব পক্ষপাতিত্বমূলক নমুনা। ঠিক একেধৰণেৰে আমি যদি কেৱল মধ্যম শ্ৰেণীৰ ঘৰবোৰ অধ্যয়নৰ বাবে লওঁ, নমুনা বাছনি পক্ষপাতিত্বমূলক হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকিব। মূল কথা হৈছে অধ্যয়ন কৰিব লগা জনসমষ্টিক প্ৰাসংগিক স্তৰত চিনাক্তকৰণ কৰাৰ পিছতহে অধ্যয়নৰ বাবে ঘৰ বাছনি বা উত্তৰদাতা বাছনি প্ৰক্ৰিয়া শুদ্ধ বুলি বিবেচনা কৰিব পৰা যায়। এই প্ৰক্ৰিয়াটো বিভিন্ন প্ৰকাৰে নিশ্চিত কৰিব পাৰি। বিভিন্ন প্ৰক্ৰিয়াৰ ভিতৰত লটাৰী পদ্ধতি, পাশা খেলৰ গুটিৰ দৰে ভাগ্য নিৰ্ণয় কৰা পদ্ধতি, যাদৃচ্ছিক সংখ্যাৰ তালিকা (Random Number Table) ব্যৱহাৰ আৰু শেহতীয়াকৈ উদ্ভাৱন হোৱা কম্পিউটাৰ বা কেলকুলেটৰত ৰেণ্ডম নাম্বাৰৰ প্ৰয়োগ আদি। জৰীপৰ বাবে প্ৰকৃততে নমুনা কেনেকৈ

বাছনি কৰা হয়? আমি এটা উদাহৰণেৰে চাব পাৰোঁ। ধৰি লোৱা হওক আমি এটা প্ৰকল্প (Hypothesis) পৰীক্ষা কৰিব বিচাৰিছো। প্ৰকল্পটো হৈছে 'ক্ষুদ্ৰ আৰু আত্মীয়তাৰে ভৰা সম্প্ৰদায়ৰ সৈতে কৰা জীৱন নিৰ্বাহে বৃহৎ আৰু জটিল সমাজৰ জীৱন প্ৰণালীতকৈ আন্তঃ সমূহীয় একতাৰ ভাৱ বেছিকৈ জাগ্ৰত কৰে।' সহজ অৰ্থত ধৰি লোৱা হওক যে ভাৰতৰ কোনো এখন ৰাজ্যৰ কেৱল গাঁও অঞ্চলৰ বিষয়ে আমি অধ্যয়ন কৰিবলৈ লৈছোঁ। এই ক্ষেত্ৰত নমুনা বাছনিৰ সহজ প্ৰক্ৰিয়াবোৰ হ'ব প্ৰথমতে ৰাজ্যখনৰ সকলো গাঁৱৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ এখন তালিকা প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব। (এনেধৰণৰ তালিকা সাধাৰণতে লোকপিয়ল বিভাগৰ পৰাই পাব পাৰি)। তাৰ পিছত আমি 'সৰু গাঁও' বা 'ডাঙৰ গাঁও'ৰ সংজ্ঞাৰে গাঁওবোৰক চাব লাগিব। ইয়াৰ পিছৰ পৰ্যায়ত 'মধ্যম শ্ৰেণীৰ গাঁও'বোৰ চিনাক্তকৰণ কৰা সহজ হ'ব আৰু সেই গাঁওবোৰৰ নামবোৰ প্ৰথমে প্ৰস্তুত কৰা তালিকাৰ পৰা আঁতৰাই ৰাখিব লাগে। এই পৰ্যায়ত আমি পুনৰ সংশোধন কৰা এখন তালিকা পালো অৰ্থাৎ মধ্যম শ্ৰেণীৰ গাঁওবোৰ চিনাক্তকৰণ কৰি প্ৰথম তালিকাখনৰ পৰা সেইবোৰ আঁতৰাই ৰখা হ'ল। এই সংশোধিত তালিকাখনেই হৈছে ক্ষুদ্ৰ আৰু ডাঙৰ আকাৰৰ ভিত্তিত প্ৰস্তুত কৰা গাঁওবোৰৰ এখন তালিকা। এতিয়া গৱেষণাৰ বিষয় অনুসৰি ক্ষুদ্ৰ বা ডাঙৰ দুয়োটাকে সমান গুৰুত্ব দি আৱশ্যক অনুযায়ী গাঁৱৰ সংখ্যা বাছনি কৰিব পাৰি। আমাৰ প্ৰয়োজন অনুসাৰে ক্ষুদ্ৰ আকাৰৰ ১০ খন আৰু ডাঙৰ আকাৰৰ ১০ খন গাঁও বাছনি কৰিব লাগে। গাঁওবোৰ নম্বৰ অনুযায়ী তালিকা প্ৰস্তুত কৰিব লাগে আৰু লটাৰী পদ্ধতিৰ সহায়েৰে ক্ষুদ্ৰ আৰু ডাঙৰ দুয়োবিধৰ পৰা ১০ খনকৈ গাঁও ল'ব পাৰে। এতিয়া আমি ৰাজ্যখনৰ ১০ খন ক্ষুদ্ৰ আৰু ১০ খন ডাঙৰ আকাৰৰ গাঁও বাছনি কৰিলো। তাৰ পাছত এই গাঁওবোৰ অধ্যয়ন কৰি পূৰ্বতে অনুমান কৰা প্ৰকল্প সত্য নে অসত্য পৰীক্ষা কৰিব পাৰোঁ।

অৱশ্যে এইটো এটা তেনেই সহজ আঁচনি। প্ৰকৃত গৱেষণাবোৰে সাধাৰণতে ইয়াতকৈ জটিল আঁচনিৰে নমুনা বাছনি কৰে য'ত গৱেষণাৰ বিভিন্ন পৰ্যায় থাকে আৰু বহুত স্তৰ সামৰি লয়। অৱশ্যে মূল নীতিবোৰ সদায়েই ৰক্ষা কৰা হয়। এইবিধ আঁচনিৰ মতে এটা সৰু আকাৰৰ নমুনা সতৰ্কতাৰে বাছনি কৰা হয় যাতে নিৰ্বাচিত নমুনাই সমূহ জনসমষ্টিক উপযুক্তভাৱে প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পাৰে বা সেই জনসমষ্টিৰ হৈ থিয় দিব পাৰে। নমুনাবোৰক অধ্যয়ন কৰা হয় আৰু অধ্যয়নৰ ফলাফলবোৰ সমগ্ৰ জনগণৰ বাবে প্ৰযোজ্য হোৱাকৈ সাধাৰণ মন্তব্য কৰা হয়। পাৰিসাংখ্যিক দিশৰপৰা ক'ব পাৰি যে, নমুনাবোৰৰ যিবোৰ বৈশিষ্ট্য সেইবোৰ নমুনাই প্ৰতিনিধিত্ব কৰা সমূহ জনসমষ্টিৰ বৈশিষ্ট্যৰ লগত মিল থাকে। ক'ৰবাত সামান্য পাৰ্থক্য থাকিলেও তেনে ব্যতিক্ৰমবোৰ নিৰ্দিষ্টকৈ উল্লেখ কৰাৰ সুবিধা থাকে। ইয়াকে ভুল ক্ৰুটিৰ মাত্ৰা (Margin of Error) বা নমুনাকৃত ভুল (Sapling Error) বুলি কোৱা হয়। এইবোৰ প্ৰধানকৈ গৱেষকৰ ভুল বুলি কব নোৱাৰি। বৰং বৃহৎ জনসংখ্যাক সামান্য নমুনা গোটৰ দ্বাৰা প্ৰতিনিধিত্ব কৰাৰ বাবেহে সেয়া সম্ভৱ হয়। নমুনাভিত্তিক অধ্যয়নবোৰৰ ফলাফলবোৰ আগবঢ়াওতে গৱেষকজনে নমুনা গ্ৰহণৰ আঁচনি আৰু নমুনাৰ আকাৰ (Size) আৰু ভুল-ক্ৰুটিৰ মাত্ৰাবোৰৰ বিষয়েও নিৰ্দিষ্টকৈ ক'ব লাগে।

জৰীপ পদ্ধতিৰ মূল শক্তি বা সুবিধা হৈছে ই কম টকা-পইচা ব্যয়েৰে কম সময়ৰ গণ্ডীত বৃহৎসংখ্যক জনসমষ্টিক বিস্তৃতভাৱে পুনৰ নিৰীক্ষণ কৰিব পাৰে। নমুনাৰ আকাৰ যিমানেই বৃহৎ হয়, সিমানেই ইয়াৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা সামৰ্থও বেছি থাকে। উদাহৰণস্বৰূপে আমি লোকপিয়লৰ কথা ক'ব পাৰোঁ। কাৰণ ই সমগ্ৰ জনসাধাৰণকে সামৰি লয়। প্ৰকৃততে নমুনাৰ আকাৰ ৩০-৪০ পৰা আৰম্ভ কৰি বহু হেজাৰলৈকে ল'ব পাৰি।

(বন্ধনীৰ ভিতৰত দিয়া ৰাষ্ট্ৰীয় নমুনা জৰীপ চোৱা)। ইয়াতে কেৱল নমুনাৰ আকাৰৰ কথাকেই গুৰুত্ব দিয়া নাই, বৰং কি ধৰণে নমুনা বাছনি কৰা হয় তাৰো গুৰুত্ব আছে। অৱশ্যে নমুনা বাছনিৰ সিদ্ধান্ত বহু সময়ত ব্যৱহাৰিক দিশেৰে বিবেচনা কৰা হয়।

ক্ৰিয়া কলাপ-৪ (Activity-4)

তোমালোকে যিবোৰ জৰীপৰ বিষয়ে জানিব পাৰিছা সেইবোৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা। এইবোৰ নিৰ্বাচন সম্পৰ্কীয় জৰীপ হ'ব পাৰে অথবা বাতৰি কাকত বা টেলিভিচন চেনেলত প্ৰকাশ পোৱা আন জৰীপো হ'ব পাৰে। এই জৰীপবোৰৰ ফলাফলবোৰ যেতিয়া প্ৰকাশ পায়, তাত ভুলৰ মাত্ৰা উল্লেখ থকা দেখিছানে? জৰীপবোৰত নমুনাৰ আকাৰ (Size) আৰু কেনেকৈ এই নমুনাবোৰ বাছনি কৰা হৈছে, সেই বিষয়ে কয়নে? এই জৰীপবোৰক তোমালোকে সদায় সন্দেহৰ চকুৰে চাব পাৰা। কাৰণ এইবোৰত অধ্যয়ন প্ৰণালীৰ বিষয়ে নিৰ্দিষ্টকৈ আঙুলিয়াই দিয়া নাথাকে। কাৰণ বৈজ্ঞানিক প্ৰণালী প্ৰয়োগৰ অবিহনে তথ্যবোৰৰ মূল্যাংকন কৰা সম্ভৱ নহয়। জনপ্ৰিয় প্ৰচাৰ মাধ্যমবোৰে জৰীপ প্ৰণালীক প্ৰায় অপব্যৱহাৰ কৰে। পক্ষপাতমূলক আৰু প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব নোৱাৰা নমুনাৰ আধাৰত কেতিয়াবা বৃহৎ দাবী উত্থাপন কৰিবলৈ বিচাৰে। এই প্ৰসংগত তোমালোকে পাই অহা কিছুমান বিশেষ জৰীপৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰা।

ক্ৰিয়া কলাপ-৫ (Activity-5)

এটা জৰীপৰ কেইটামান নিৰ্দিষ্ট উদ্দেশ্য (Objectives) আগত ৰাখি সেই সম্পৰ্কীয় কেইটিমান প্ৰশ্ন তলত অৱতাৰণা কৰা হৈছে। এই প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ পাবলৈ তোমালোকৰ বিদ্যালয়ৰ সমূহ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীৰ পৰা কেনেকৈ প্ৰতিনিধি নমুনা বাছনি কৰিবা?

(ক) সৰহসংখ্যক ককাই-ভাই বা বাই-ভনী থকা পৰিয়ালৰ পৰা অহা ছাত্ৰ-ছাত্ৰী সকলে তুলনামূলকভাৱে এজন ভাই বা ককায়েক বা এগৰাকী বাই বা ভনীয়েক থকা (বা কোনো নথকা) পৰিয়ালৰ ছাত্ৰ-ছাত্ৰীতকৈ অধ্যয়নত ভাল ফল দেখুৱাব পাৰে বা নোৱাৰে নেকি?

(খ) বিদ্যালয়ত বিৰতিৰ সময়খিনিত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে প্ৰধানকৈ কোনবোৰ কামত অধিক সময় অতিবাহিত কৰে? প্ৰাথমিক বিদ্যালয় (প্ৰথম শ্ৰেণীৰ পৰা পঞ্চম শ্ৰেণী), মাধ্যমিক বিদ্যালয় (ষষ্ঠ শ্ৰেণী-অষ্টম শ্ৰেণী), উচ্চ মাধ্যমিক বিদ্যালয় (নৱম শ্ৰেণী-দশম শ্ৰেণী), উচ্চতৰ মাধ্যমিক বিদ্যালয় (একাদশ শ্ৰেণী-দ্বাদশ শ্ৰেণী) বেলেগে বেলেগে যুগুত কৰা।

(গ) ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে তেওঁলোকৰ ভাল লগা (Favourite) শিক্ষকজনৰ বিষয়টোহে অধ্যয়নৰ বাবে বাছি লয় নেকি? ছাত্ৰ আৰু ছাত্ৰীভেদে এনেধৰণৰ বিষয় বাছনিত কিবা প্ৰভেদ আছে নেকি?

দ্ৰষ্টব্য ঃ ওপৰৰ প্ৰতিটো প্ৰশ্ন অধ্যয়ন কৰিবৰ বাবে নমুনা বাছনিৰ পৰিকল্পনা বেলেগ বেলেগ প্ৰস্তুত কৰা।

পৰিসংখ্যা সমষ্টি ঃ বিপদজনকভাবে হ্ৰাস পোৱা স্ত্ৰী-পুৰুষৰ অনুপাত

(Aggregate Statistics : The Alarming Decline in the Sex Ratio)

ক্ষিপ্ৰগতিত হ্ৰাস পোৱা স্ত্ৰী-পুৰুষৰ অনুপাতৰ বিষয়ে তোমালোকে তৃতীয় অধ্যায়ত পঢ়িছা। শেহতীয়াকৈ যোৱা কেইটামান দশকত তুলনামুলকভাৱে ল'ৰা সন্তানতকৈ কন্যা সন্তানৰ জন্মৰ সংখ্যা কম। এই সমস্যাটো কেইখনমান ৰাজ্যত যেনে— পাঞ্জাৱ, হাৰিয়ানা, দিল্লী আৰু হিমাচল প্ৰদেশত উদ্বেগৰ বিষয় হৈ পৰিছে।

০-৬ বছৰ বয়সৰ ভিতৰত প্ৰতি ১০০০ জন ল'ৰাৰ বিপৰীতে ছোৱালীৰ সংখ্যা বিচাৰ কৰাটোৱেই স্ত্ৰী-পুৰুষৰ (কিশোৰ আৰু শিশু) অনুপাত বুলি ধৰা হয়। সমগ্ৰ ভাৰততে বা কেইখনমান ৰাজ্যত যোৱা কেইটামান দশকত এই স্ত্ৰী-পুৰুষৰ অনুপাত অৰ্ধনমিত হোৱা পৰিলক্ষিত হৈছে। ১৯৯১ৰ পৰা ২০০০ চনৰ ভিতৰত যুগুত কৰা ভাৰতৰ কেইখনমান নিৰ্বাচিত ৰাজ্যৰ স্ত্ৰী-পুৰুষৰ (কিশোৰ) অনুপাত তলত দিয়া হৈছে ০-৬ বছৰ ভিতৰত প্ৰতি ১০০০ জন ল'ৰাৰ বিপৰীতে ছোৱালীৰ সংখ্যা ২০১১ চনৰ

	১৯৯১	২০০১	২০১১
ভাৰত	৯৪৫	৯২৭	৯১৪
পাঞ্জাৱ	৮৭৫	৭৯৪	৮৪৬
হাৰিয়ানা	৮৭৯	৮১৯	৮৩০
দিল্লী	৯১৫	৮৬৮	৮৬৬
গুজৰাট	৯২৮	৮৮৩	৮৯০
হিমাচল প্ৰদেশ	৯৫১	৮৯৬	৯০৬

শিশুসকলৰ মাজত স্ত্ৰী-পুৰুষৰ অনুপাত হৈছে এটা সমষ্টিগত চলক (Variable) আৰু বৃহৎ জনসাধাৰণক একগোট কৰিলেহে এই চলক প্ৰকৃততে দৃশ্যমান হয়। ব্যক্তিগত পৰিয়ালবোৰৰ আধাৰত এই সমস্যাবোৰৰ কথা ক'ব নোৱাৰি। লোকপিয়ল বা তেনে কোনো বহুলভিত্তিত কৰা জৰীপৰ সহায়ত কোনো জনগোষ্ঠীৰ স্ত্ৰী-পুৰুষৰ অনুপাত নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি আৰু সমস্যাবোৰ চিনাক্তকৰণ কৰিব পাৰি। তোমালোকে জৰীপ বা লোকপিয়লৰ সহায়ত অধ্যয়ন কৰিব পৰা আন আন সামাজিক বিষয়ৰ (Issues) কথা চিন্তা কৰিব পাৰানে?

যিবোৰ পৰিস্থিতিত পিয়ল কাৰ্য সম্ভৱ নহয়, সেই ক্ষেত্ৰত সমগ্ৰ জনসাধাৰণক অধ্যয়ন কৰাৰ একমাত্ৰ উপায় হিচাপে জৰীপ কাৰ্যকে লোৱা হয়। এই সন্দৰ্ভত জৰীপত থকা একক বৈশিষ্ট্যলৈ আঙুলিয়াব পাৰি। জৰীপৰ সহায়ত কোনো ব্যক্তি বিশেষৰ পৰিৱৰ্তে জনসাধাৰণৰ সামূহিক (Collective) জীৱনৰ ছবিখন একত্ৰিত ৰূপত পাব পাৰি। একত্ৰিতভাৱে উপস্থাপন কৰা এনে পৰ্যায়তে বহুত সামাজিক সমস্যা তথা আলোচিত বিষয়সমূহৰো উমান পাব পৰি, যিবোৰ ক্ষুদ্ৰ পৰ্যায়ৰ (Micro Level) অনুসন্ধানত সাধাৰণতে প্ৰকাশ নাপায়।

যি কি নহওক, গৱেষণাৰ সকলো প্ৰণালীৰ দৰেই জৰীপ পদ্ধতিৰো নিজা কিছুমান অসুবিধা আছে। জৰীপে যদিও পৰিসৰক সাঙুৰি লয়, এনেধৰণৰ গভীৰ অধ্যয়নো কেতিয়াবা যথেষ্ট কষ্টসাধ্য হয়। বৃহৎ জনসংখ্যাক অধ্যয়নৰ কাৰণে লোৱা বাবে কেতিয়াবা গভীৰভাৱে অধ্যয়ন কৰা সম্ভৱ নহয়। বৃহৎ সংখ্যক উত্তৰদাতাক দিব লগা সময় সীমিত কৰিব লগা হয়। তদুপৰি জৰীপত ব্যৱহাৰ হোৱা প্ৰশ্নসূচীবোৰ যিহেতুকে সৰহ সংখ্যক অনুসন্ধানকাৰীয়ে পৰিচালনা কৰে, সেয়েহে জটিল প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰবোৰ যোগান ধৰোঁতে উত্তৰ দাতাই ইজনে সিজনৰ লগত আলোচনাৰ জৰিয়তে তথ্যবোৰ যোগান ধৰিব লগা হয়। প্ৰশ্নবোৰ উত্থাপন কৰা আৰু উত্তৰবোৰ লিপিবদ্ধ কৰোঁতে জৰীপত সম্ভাব্য ত্ৰুটি থকাটো স্বাভাৱিক। সেইবাবে জৰীপৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা প্ৰশ্নসূচী (কেতিয়াবা জৰীপক সঁজুলি বুলিও কোৱা হয়) অতি সাৱধানেৰে তৈয়াৰ কৰা বাঞ্ছনীয়। কাৰণ এইবোৰ গৱেষকে নিজে নিয়ন্ত্ৰণ কৰে আৰু সেইবাবে প্ৰয়োগৰ বেলিকা ইয়াক শুধৰাই লোৱা বা সালসলনি কৰাৰ উপায় নাথাকে।

যিহেতু অনুসন্ধানকাৰী আৰু উত্তৰদাতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক দীৰ্ঘদিনীয়া নহয় সেইবাবে তেওঁলোকৰ মাজত পাৰস্পৰিক বুজা পৰা বা বিশ্বাসো নাথাকে। সেইবাবে জৰীপত প্ৰশ্নসোধা আৰু উত্তৰ দিয়া কাৰ্যবোৰ দুজন অপৰিচিত ব্যক্তিৰ মাজত হোৱা ঘটনাৰ দৰে হয়। সেয়ে এই ক্ষেত্ৰত অত্যন্ত ব্যক্তিগত বুলি ভবা বা তেনে কোনো আবেগিকধৰণৰ প্ৰশ্ন সুধিব নালাগে। যদি এনেধৰণৰ প্ৰশ্ন সুধিব লগা হয়, উত্তৰদাতাই অতি ‘সাৱধানতাৰে উত্তৰ দিব, একান্ত বিশ্বাসেৰে নহয়। এনেধৰণৰ সমস্যাবোৰক কেতিয়াবা ‘অনমুনাকৃত ত্ৰুটি’ (Non-sampling errors) বুলি কোৱা হয়। অৰ্থাৎ এই ধৰণৰ ত্ৰুটি নমুনা বাছনি প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা হ’ব নোৱাৰে বৰং গৱেষণা অভিকল্পৰ (Research Design) আঁসোৱাহ অথবা কাৰ্যকৰী দিশৰ ভুলৰ বাবেহে সম্ভৱ হ’ব পাৰে। দুৰ্ভাগ্যক্ৰমে এই ত্ৰুটিসমূহ আগতীয়াকৈ অনুমান কৰা সম্ভৱ নহয় আৰু সেইবাবে ইয়াক সুৰক্ষা দিবও নোৱাৰি। ইয়াৰ বাবেই কেতিয়াবা জৰীপ কাৰ্য ভুল পথেৰে আগুৱাই যায় আৰু জনসাধাৰণৰ গুণৰাশিক ভুলকৈ পৰিচালিত কৰে। জৰীপে উন্নত কৃতকাৰ্যতা লাভ কৰিবলৈ হ’লৈ ই এক সুদৃঢ় আৰু সংৰচিত (Structured) প্ৰশ্নসূচীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হোৱাটো বাঞ্ছনীয়। এই গুণৰ অভাৱৰ বাবেই জৰীপ কাৰ্যত সীমাৱদ্ধতা দেখা যায়। তদুপৰি প্ৰশ্নসূচীখন যিমানেই সুন্দৰ আঁচনিকৃত নহওক কিয়, ইয়াৰ কৃতকাৰ্যতা প্ৰধানকৈ নিৰ্ভৰ কৰিব অনুসন্ধানকাৰী আৰু উত্তৰদাতাৰ মাজৰ আন্তঃক্ৰিয়াৰ গতি-বিধিৰ ওপৰত। বিশেষকৈ উত্তৰদাতাসকলৰ সদিচ্ছা আৰু সহযোগিতাই হৈছে সাৰ্থক জৰীপ পদ্ধতিৰ প্ৰধান উপাদান।

সাক্ষাৎকাৰ (Interview)ঃ

সাক্ষাৎকাৰ হৈছে প্ৰধানকৈ গৱেষক আৰু উত্তৰদাতাৰ মাজৰ বিশেষভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰা এক কথোপকথন। সাক্ষাৎকাৰত কিছু ব্যৱহাৰিক দিশ নথকা নহয়, কিন্তু কথোপকথনৰ গঠন (Format) অধিক সৰল হ’লে ই বিভ্ৰান্তিকৰ হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। কাৰণ এজন সুদক্ষ সাক্ষাৎগ্ৰহণকাৰী হ’বলৈ প্ৰকৃততে বহুত দক্ষতা আৰু অভ্যাসৰ প্ৰয়োজন হয়। প্ৰকৃততে সংৰচিত প্ৰশ্নসূচী (Structured Questionnaire) আৰু অংশগ্ৰহী প্ৰণালীত অৱলম্বন কৰা সম্পূৰ্ণ মুক্ত আন্তঃক্ৰিয়াৰ (Open-ended Inter-actions) মাজৰ অৱস্থানত সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতিৰ প্ৰধান ভূমিকা থাকে। কথোপকথনৰ আৰ্হিক সম্পূৰ্ণ নমনীয় কৰি তোলাটোৱেই সাক্ষাৎকাৰৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য।

ইয়াত প্ৰশ্নবোৰ নতুনকৈ সংযোজিত কৰি সুধিব পাৰি অথবা অন্যপ্ৰকাৰেও অৱতাৰণা কৰিব পাৰি। কথোপকথনৰ ধাৰা বা গতি অনুযায়ী সুধিবলগা বিষয়বস্তুৰ প্ৰশ্নবোৰ অগা-পিছাও কৰিব পাৰি। আনকি যিবোৰ বিষয়ত অধিক আগ্ৰহী তথ্য সম্ভাৰৰ প্ৰয়োজনবোধ কৰা যায়, সেইবোৰ প্ৰয়োজন সাপেক্ষে দীঘলীয়া কৰিব পাৰি। আকৌ অবাঞ্ছিত প্ৰতিক্ৰিয়া সৃষ্টি হ'ব পৰা সম্ভাৱনা থকা বিষয়বোৰ এৰি যাব পাৰি অথবা চমু কৰিবও পাৰি। গতিকে দেখা যায় যে সাক্ষাৎকাৰ চলাই নিওঁতে এই সকলোবোৰ সম্ভৱ হয়।

অন্যহাতেদি সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতিৰ বহু সুবিধা থকাৰ বিপৰীতে ইয়াত ভালেমান অসুবিধাও একে সময়তে জড়িত হৈ থাকে। অতি নমনীয় (Flexible) পৰিৱেশে কেতিয়াবা সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতিক আন দিশলৈ লৈ যাবও পাৰে বা কেতিয়াবা উত্তৰদাতাৰ প্ৰকাশভংগীয়ে অন্যৰূপ পোৱাৰ আশংকা থাকিব পাৰে। তেনে পৰিৱেশে গৱেষকৰ মনোযোগ কেতিয়াবা সলনি কৰি দিব পাৰে। এইটো প্ৰধানকৈ নিৰ্ভৰ কৰে কথোপকথনৰ বাবে প্ৰস্তুত কৰা মঞ্চৰ ওপৰত। এই পৰিপ্ৰেক্ষিততে সাক্ষাৎকাৰ মঞ্চৰ কথা আহি পৰে। মঞ্চ যদি সুস্থিৰ বা নিৰ্ভৰযোগ্য হয় তেন্তে সাক্ষাৎকাৰত সফলতা থাকে আৰু যদি নহয়, তেন্তে ই অতি হতাশজনক অৱস্থালৈ যাবও পাৰে।

সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতিৰ বেলেগ বেলেগ শৈলী (Style) আছে। সেয়ে সুবিধা অনুযায়ী ইয়াৰ অভিজ্ঞতা আৰু মতামতো বেলেগ বেলেগ হয়। দুৰ্বল গাঁঠনিৰে প্ৰস্তুত কৰা সাক্ষাৎকাৰক কিছুমানে পচন্দ কৰে য'ত উত্তৰদাতাক সুধিব লগা প্ৰকৃত প্ৰশ্নসমূহৰ বাদে কেৱল অধ্যয়ন কৰিবলগা বিষয়বোৰৰ তালিকাহে কৰে। আন কিছুমানে সংৰচিত আকাৰত উত্তৰদাতাক সুধিব লগা বিশেষ প্ৰশ্নবোৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰে। সাক্ষাৎকাৰ অনুষ্ঠিত কৰোঁতেও সুবিধা আৰু পৰিস্থিতি অনুযায়ী বিভিন্ন পথ অৱলম্বন কৰা হয়। শ্ৰব্য-দৃশ্য যন্ত্ৰ (Video) বা শ্ৰব্য যন্ত্ৰ (Audio) ৰ সহায়ত, সাক্ষাৎকাৰ চলি থকাৰ সময়ত, লিখি ৰখা স্মৃতিৰ আধাৰত নতুবা সাক্ষাৎকাৰৰ অন্তত টোকা প্ৰস্তুত কৰা যন্ত্ৰপাতিবোৰে কেতিয়াবা উত্তৰদাতাক অস্বস্তিকৰ অৱস্থাত পেলাবও পাৰে, যিবোৰে আনুষ্ঠানিকতাৰ মাজলৈ লৈ যোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে। আকৌ উপযুক্ত কৌশলৰ অভাৱত গুৰুত্বপূৰ্ণ তথ্যবোৰ ক'ব নোৱাৰাকৈয়ে থাকি যাবও পাৰে। অনেক সময়ত সামাজিক আৰু ভৌতিক পৰিৱেশেও সাক্ষাৎকাৰ গ্ৰহণ তথা বাণীবদ্ধ কৰাত প্ৰভাৱ পেলায়। সাক্ষাৎকাৰৰ অন্তত গৱেষণাৰ বিৱৰণখিনি প্ৰকাশৰ বাবে উত্থাপন কৰোঁতেও বিভিন্ন নিয়ম মানি চলা হয়। কিছুমান গৱেষকে সকলোবোৰ কথা লিপিবদ্ধ কৰি টোকাবোৰ সম্পাদনা কৰে আৰু পৰিপাটিকৈ (Cleaned up) ধাৰাবাহিকভাৱে বিৱৰণ প্ৰকাশ কৰে। আকৌ আন কিছুমানে মৌলিক কথোপকথনখিনিৰ বিশেষ অংশখিনি যিমান সম্ভৱ ৰাখি যাবলৈ প্ৰয়াস কৰে।

সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতিক আন কেতবোৰ অধ্যয়ন-প্ৰণালী, যেনে— অংশগ্ৰহণকাৰী নিৰীক্ষণ আৰু জৰীপৰ পৰিপূৰক হিচাপে লোৱা হয়। 'মুখ্য নিবেদক' (Key Informats) সকলৰ লগত (যি সকলক অংশগ্ৰহণকাৰী নিৰীক্ষণত প্ৰধান নিবেদক বুলি কয়) হোৱা দীঘলীয়া আলাপ-আলোচনাবোৰে বহু সময়ত বিষয়বস্তুৰ গভীৰ তথা ঘনীভূত বিৱৰণ দেখুৱায়। একেদৰে বিস্তৃতভাৱে গ্ৰহণ কৰা সাক্ষাৎকাৰে তথ্যবোৰৰ গভীৰতা আৰু বিতং দিশবোৰ ফঁহিয়াই দেখুৱায়। যি কি নহওক, অধ্যয়ন প্ৰণালী হিচাপে সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতি নিৰ্ভৰ কৰে ব্যক্তি বিশেষৰ অধিকাৰ আৰু গৱেষক তথা উত্তৰদাতাৰ মাজত স্থাপন হোৱা সৌহাদ্যপূৰ্ণ সম্বন্ধ (Rapport) অথবা গৱেষক আৰু উত্তৰদাতাৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক বিশ্বাসৰ আধাৰত।

পৰিভাষা (Glossary) ঃ

- **লোকপিয়ল (Census) ঃ** এক সৰ্বাত্মক জৰীপ কাৰ্য যি, কাৰ্যৰ যোগেদি জনসাধাৰণৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিকে সাঙুৰি লোৱা হয়।
- **বংশাৱলী (Genealogy) ঃ** এক বিস্তাৰিত পৰিয়াল বৃক্ষ (Family tree), য'ত বহুত বংশৰ (Gen erations) মাজৰ পৰিয়ালবোৰৰ সম্বন্ধৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰা হয়।
- **অ-নমুনাকৃত ত্ৰুটি (Non-sampling Error) ঃ** জৰীপত দেখা দিয়া ভুল বা ত্ৰুটি, যিটো প্ৰধানকৈ জৰীপৰ আঁচনিৰ ভুলৰ বাবে অথবা প্ৰণালী প্ৰয়োগৰ সময়ত সৃষ্টি হয়।
- **জনসমষ্টি (Population) ঃ** পৰিসংখ্যা বিজ্ঞানৰ মতে এটা বৃহৎ জনগোট (ব্যক্তি, গাঁও বা গৃহস্থী আদি) য'ৰ পৰা নমুনা গ্ৰহণ কৰা হয়।
- **সম্ভাব্যতা (Probability) ঃ** যিকোনো ঘটনা সংঘটনত কোনো এটাৰ মিল থকা বা অমিল হ'ব পৰা অৱস্থাটো (পাৰিসাংখ্যিক বিজ্ঞানৰ মতে)।
- **প্ৰশ্নসূচী (Questionnaire) ঃ** জৰীপ কাৰ্য চলাবলৈ বা সাক্ষাৎকাৰ ল'বলৈ প্ৰস্তুত কৰি লোৱা কিছুমান প্ৰশ্নৰ তালিকা।
- **যাদৃচ্ছিকৰণ (Randomisation) ঃ** কোনো এটা ঘটনা সংঘটিত হয় বা হ'ব পৰা নিশ্চয়তা (যেনে নমুনা বাছনিত হ'ব পৰা যিকোনো বিষয়) যিবোৰ কেৱল সুবিধা (chance) বা ভাগ্যৰ ওপৰতহে নিৰ্ভৰ কৰিব, অন্য কাৰণত নহয়।
- **প্ৰতিফলন (Reflexivity) ঃ** গৱেষকে নিজকে নিৰীক্ষণ বা বিশ্লেষণ কৰিব পৰা সামৰ্থ।
- **নমুনা (Sample) ঃ** বৃহৎ জনসমষ্টিৰ পৰা কৰা সংগ্ৰহ কৰা সেই জনসমষ্টিক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পৰা কোনো বস্তুৰ এক উপ-অংশ বিশেষ (Subset) (সাধাৰণতে ক্ষুদ্ৰ আকাৰৰ)
- **নমুনা গ্ৰহণত ত্ৰুটি (Sampling Error) ঃ** জৰীপ কাৰ্যত দেখা দিয়া কিছুমান অপৰিহাৰ্য ভুলৰ মাত্ৰা। এইয়া সম্ভৱ হয় তথ্যবোৰ বৃহৎ জনসংখ্যাৰ পৰিৱৰ্তে ক্ষুদ্ৰ নমুনাৰ সহায়ত সংগ্ৰহ কৰাৰ বাবে।
- **স্তৰীকৰণ (Stratification) ঃ** পাৰিসাংখিক জ্ঞানৰ মতে কোনো জনসংখ্যাক ইয়াৰ প্ৰাসঙ্গিক গুণাগুণৰ ভিত্তিত কিছুমান গোটত বিভাজন কৰা প্ৰক্ৰিয়া যেনে— লিংগ, স্থান, ধৰ্ম, বয়স আদি।

অনুশীলনী (Exercise)

১। সমাজতত্ত্বত বৈজ্ঞানিক পদ্ধতিৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।
Discuss the importance of scientific system in sociology.

২। সমাজবিজ্ঞানত বস্তুতাত্ত্বিকতা এক জটিল বিষয়। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণবোৰ আলোচনা কৰা।
Objectivity is a complex subject in social science. Discuss its main factors.

৩। সমাজতত্ত্বত বস্তুতাত্ত্বিকতাৰ (Objectivity) সমস্যা এক জটিল বিষয়, ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণবোৰ আলোচনা কৰা।

The Problems of Objectivity in sociology is a complex subject, discuss its main causes.

৪। আত্মপ্রতিফলন মানে কি বুজা? সমাজতাত্ত্বিক অধ্যয়নত ইয়াৰ গুৰুত্ব সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

What do you mean by reflexivity? Discuss its importance in study of sociology.

৫। অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণৰ সময়ত নৃতত্ত্ববিদ আৰু সমাজতত্ত্ববিদসকলে প্ৰধানকৈ অৱলম্বন কৰা কিছুমান প্ৰণালী সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

Discuss some of the systems mainly adopted by anthropologists (enthnographers) and sociologists during participatory observations.

৬। অংশগ্ৰহণকাৰী পৰ্যবেক্ষণৰ সুবিধা আৰু সীমাবদ্ধতাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।

Discuss the merits and limitation of participant observation.

৭। জৰীপ প্ৰণালীৰ মূল উপাদানবোৰ কি কি? এই প্ৰণালীত প্ৰধান সুবিধাসমূহৰ বিষয়ে লিখা।

What are the key components of the survey system? Writing about the main features in this system.

৮। প্ৰতিনিধিত্বমূলক নমুনা বাছনিত মানিব লগা কেইটামান দিশ সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা।

Discuss some aspects to be followed in selecting a represented sample.

৯। জৰীপ প্ৰণালীৰ অসুবিধাবোৰ কি কি? বৰ্ণনা কৰা।

What are the disadvantages of survey system? Describe.

১০। অধ্যয়ন প্ৰণালী হিচাপে সাক্ষাৎকাৰ পদ্ধতিৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ উল্লেখ কৰা।

Mention the characteristics of the interview method as a method of study.

References :

Bauman, Zygmunt, 1990. Thinking Sociologically. Basil Blackwell, Oxford University Press, New Delhi.

Becker, Howard S. 1970. Sociological Work. Method and Substance. The Pen guin Press, Allen Lane.

Beteille, Andre and Madan, T.N. ed. 1975. Encounter and Experience. Personal Accounts of Vikas Publishing House, Delhi.

Burgess, Robert G. ed. 1982. Field Research. A Sourcebook and Field Manual. Gorge Allen and Unwin, London.

Coser. Lewise. Rhea, A.B. Steffan, P.A. and Nock. S.L. 1983. Introduction to Sociology. Harcourt Brace Johnovich, New York.

Srinivas. M.N. Shah, A.M. and Ramaswamy, E.A. ed 2002. The Fieldworker and the Field, Problems and Challenges in Sociological Investigation. 2nd Edition. Oxford University Press, New Delhi.